

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**İNGİLİS DİLİNDƏ CÜMLƏFÖVQÜ VAHİDLƏRİN
İNTONASİYASININ PSİXOLİNQVİSTİK ASPEKTLƏRİ**

İxtisas: 5708.01 – German dilləri
5704.01 – Dil nəzəriyyəsi

Elm sahəsi: filologiya – dilçilik

İddiaçı: **Lalə Qədir qız Qurbanova**

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2022

Dissertasiya işi Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Hind-Avropa dilləri şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi: filologiya elmləri doktoru, professor
Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, dosent
Rəna Teymur qızı Səfərəliyeva

filologiya elmləri doktoru, professor
Bahar Cumay qızı Cəfərova

filologiya elmləri doktoru, professor
Azad Yəhya oğlu Məmmədov

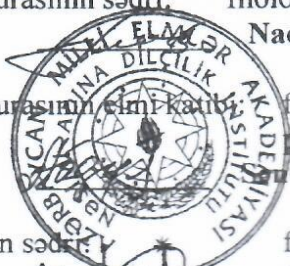
filologiya elmləri doktoru, professor
Zemfira Şahnəzər qızı Məmmədova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının bazasında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasında qeydiyyat nömrəsi BED 1.06 olan Birdəfəlik dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
Nadir Balaoglan oğlu Məmmədli

Dissertasiya şurasının elmi katibi: filologiya elmləri doktoru,
professor
Rubər Ələvsət qızı Abdullayeva

Elmi seminarın sədri: filologiya elmləri doktoru,
dosent
Könül Elxan qızı Abdurəhmanova

GİRİŞ

Müasir dilçilik sahəsində son 50 ildən bu günə qədər tədqiqatlarda dilin psixolinqvistik aspektdən tədqiq edilməsinə üstünlük verilir, dil hadisələrinin cümlə səviyyəsində deyil, cümlədən böyük vahidlər (mətn, diskurs, mürəkkəb sintaktik bütöv, cümləfövqü vahidlər) çərçivəsində öyrənilməsi dilçiliyin qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir. Dilçilikdə dilin psixolinqvistik baxımdan tədqiq edilməsi həm dilçiliyin yeni sahəsi olan psixolinqvistikanın bir elm kimi formalaşmasına və inkişaf etməsinə kömək edir, həm də ənənəvi dilçilikdən qeyri-ənənəvi dilçiliyə keçid üçün imkan yaradır. Psixolinqvistika dilçiliyin müasir dövr üçün ən intensiv inkişaf edən və perspektivli sahələrindən biri hesab edilir. Psixolinqvistika yeni və gənc bir elm sahəsi olduğu üçün alimlərin bu sahəyə aid olan fikirləri mübahisəlidir, bir çox alimlər onu dilçilik elminin bir qolu, digər qrup alimlər isə psixologiya sahəsinə aid olan bir fenomen kimi qəbul edirlər. Burada onlar psixologiya və dilçilik arasındakı əlaqənin xüsusilə sintaksis sahəsinin əsas olduğunu göstərirlər və təklif olunan müxtəlif dil qaydalarının psixoloji reallıqla əlaqəli olduğunu qeyd edirlər. Psixolinqvistika dilin fonetika və fonologiya səviyyəsilə də sıx bağlıdır. Bu tədqiqat işində cümlədən böyük vahidlərin dərk edilməsində fonetik ünsürlərin rolu tədqiq edilir.

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Müasir dilçilikdə mövcud olan antroposentrik prinsip əsas etibarilə struktur təsvir modellərinə təsir edərək yaranmışdır. Cəmiyyətin inkişafının indiki mərhələsində elmin və texnikanın inkişafına antroposentrik baxışların təsiri geniş səviyyədə müşahidə edilir. Təbii ki, dilçilik elmi də bu təsirlərdən uzaq qalmır, yəni burada linqvistik araşdırmalar üçün danışan insanla danışmaq fəaliyyətinin ümumi dönüşü önə çəkilir. Dil və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqəsi aşkar və mübahisəsizdir, yəni sosisiunun tarixi inkişafı dildə, dilin meta-morfozları isə cəmiyyətdə təzahür edir. Fərdin və dil forması kimi sözləmin qavranılması psixolinqvistik tədqiqatların əsas obyektlərindən biridir. Sözləmin psixolinqvistik tədqiq edilməsi bugünkü müasir dilçiliyin qarşısında duran ən aktual problemlərdən

biridir. Söyləmin qavranılmasında intonasiyanın rolu danılmazdır və dərkətmədə intonasiya və onun komponentləri önəmli vasitələrdən sayılır. Mətni yaradan cümləfövkü vahidlərin formal bağlılığı leksik və qrammatik, o cümlədən prosodik vasitələrlə həyata keçirilir. Bununla bağlı bir sıra məsələlər, məsələn, intonasiyanın mətn-yaradıcı funksiyası, mətnin tərkibi olan cümlələrin bağlılığını təmin edən intonasiya vasitələrinin ciddi səylə öyrənilməsinə başlanılır. İntonasiyanın kommunikativ fəaliyyətində rolunun öyrənilməsi onun struktur və üslubi imkanları ilə məhdudlaşa bilməz. İntonasiyanın fəaliyyətinin araşdırılmasında əsas yeri onun söyləmin məzmununa birbaşa təsirinin olmasıdır. Qeyd edək ki, cümləfövkü vahidlərin mürəkkəb bir vahid olaraq bu cür tədqiq edilməsi intonoloji araşdırmalar üçün yeni üfüqlər açır. Bu da cümləfövkü vahidlərin danışıq aktında intonasiya kateqoriyalarının məlum olan xüsusiyyətlərinin necə reallaşmasını nəzərdən keçirməyə imkan verir. Nitqdə yalnız söyləmlər deyil, əlaqəli cümləfövkü vahidlər yeni linqvistik məlumatların mənbəyinə çevrilir. Dilçiliyin indiki mərhələsində bir çox dillərlə yanaşı, ingilis dilində də cümlə intonasiyası ilə bərabər, cümləfövkü vahidlərin intonasiyasının öyrənilməsi ən mühüm problemlərdən biri kimi həm neytral, həm də emosional danışıqda intonasiyanın universal cəhətlərini öyrənmək zərurətini yaradır. İngilis dilində cümləfövkü vahidlərin kommunikativ təbiətinin, onun sintaktik təşkilinin xüsusiyyətlərinin, prosodik strukturunun özünə-məxsusluğunun etiraf edilməsi həm cümlədən böyük vahidlərin nəzəri məsələlərinin, həm də tətbiqi ehtiyaclarının, xüsusən də xarici dillərin tədrisi, müxtəlif növ və tip mətnlərin avtomatik proqramlaşdırılması və sintezi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dilçiliyin indiki inkişaf mərhələsində cümlədən böyük vahidlərin semantik, praqmatik, sintaktik, funksional, habelə prosodiya səviyyəsində öyrənilməsi təəccüb doğurmur. İngilis dilində cümləfövkü vahidlərin nəzəri baxımdan kifayət qədər öyrənilməsinə baxmayaraq, xüsusi olaraq onların intonasiyasının auditorial-perseptiv və eksperimental-fonetik tədqiqinə həsr edilmiş tədqiqat işləri o qədər də nəzərə çarpmır və auditorial-perseptiv eksperimentə isə aid elmi araşdırmalara az müraciət edilmişdir. Qeyd edilən məqamlar tədqiqat işinin mövzusunun aktuallığını şərtləndirir.

Cümləfövcü vahidlərin işləndiyi ekstralinqvistik şəraiti nəzərə almaqla onların müxtəlifşəviyyəli səciyyəsinin öyrənilməsi də işin aktuallığını göstərir.

Azərbaycan və dünya dilçiliyində bu mövzu ilə bağlı bir çox tədqiqatlar aparılmışdır, ancaq tam olaraq cümləfövcü vahidlərin intonasiyasının psixolinqvistik baxımından araşdırmalarına nisbətən az önəm verilmişdir. Azərbaycan (Axundov A., Abdullayev K., Dəmirçizadə Ə., Veysəlli F., Həsənov H., Axundov C., Məmmədov A., Abdullayev Ə., Əsgərov M., Hüseynov Ş., Şiriyev F., Muradov C. və başqaları) və dünya alimləri (Boduen de Kurtene, Xomiski N., Blumfeld L., Blox B., Bolincer D., Kristal D., Daneş F., Conz D., Gimson A., Haliday M., Hayvard K., Horman H., Harlay A., Cons L., Payk K., Vitçman E., Şerba L., Zinder L., Trubeskoy S., Patapova R., Srokin Y., Yakobson R., Antipova A. və başqaları) mətnin intonasiyası, mətnin psixolinqvistik tədqiqi, eləcə də dilçiliyin gənc sayılan mətn dilçiliyi (mətn nəzəriyyəsi), son 50 ildən bəri tədqiq edilən sahələrdən biri olan psixolinqvistika, koqnitiv linqvistika və fonetika-fonologiya məsələləri barədə çoxlu sayda tədqiqatlar aparmışlar. Lakin dilçiliyin sadalanan bu sahələrində çoxlu sayda tədqiqatlar aparılsa da, bu məsələlər hələ də mübahisəli olaraq qalır.

Cümləfövcü vahidlərin anlaşılmasında, dərk edilməsində intonasiyanın rolunun təhlili bu dissertasiyada geniş və ətraflı, nəzəri və praktik materialların perseptiv-auditorial və eksperimental-fonetik təhlili riyazi-statistik metodla hesablanaraq aparılmışdır. Biz yuxarıda adları çəkilən alimlərin araşdırmalarını örnək götürərək müasir elimi-tərəqinin qarşısında duran tələblərə (eksperiment apararaq) uyğun olaraq sözləmin anlaşılmasında, dərk edilməsində, yəni kodun dekodlaşmasında intonasiyanın rolunu bu dissertasiyada təhlil etmişik.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqat işinin obyektini konkret situasiya ilə bağlı, məlumatın xarakteri və adresantın niyyəti ilə şərtlənmiş koqnitiv-kommunikativ vahid kimi şərh edilən ingilis dilində cümləfövcü vahidlərin intonasiyası təşkil edir. Tədqiqat işində həm də bədii ədəbiyyatdan seçilmiş nümunələr, TV-dən (Lider və BBC) və ingilis diktör-dil daşıyıcılarının ingilis dilində səsləndirdikləri müxtəlif kommunikatıv və üslubi təyinatlı cümləfövcü

vahidlərindən istifadə edilmişdir. Tədqiqat işində bəzi məqamların tam aydınlaşması üçün Azərbaycan dilində seçilmiş materiallardan da istifadə edilmişdir.

Tədqiqat işinin predmetini ingilis dilində cümləfövqü vahidlərin psixolinqvistik və linqvistik şərh, eksperimental-fonetik və auditorial-perseptiv təhlilin nəticələrinə əsasən onların prosodik xüsusiyyətlərinin ümumiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi ingilis dilində cümləfövqü vahidlərin melodik, zaman (temporal, pauzal), dinamik xüsusiyyətlərinin akustik parametrlərini aşkar və təsvir etmək və intonasiyanın dərkətmədə əsas vasitə olmasını araşdırmaq, cümləfövqü vahidlərin linqvistik və ekstralinqvistik amillərlə şərtlənmiş prosodik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsidir.

Bu məqsədlə tədqiqat işində aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilmişdir:

- mövzu ilə bağlı elmi-nəzəri ədəbiyyatın tənqidi icmalını vermək;
- eksperiment materialını (ingilis dilində cümləfövqü vahidləri) seçmək və linqvistik və psixolinqvistik təhlil etmək;
- ingilis dilində cümləfövqü vahidlərin kommunikativ təbiətini təhlil etmək;
- ingilis dilində cümləfövqü vahidlərin xüsusiyyətlərinin kompleks akustik və auditorial-perseptiv eksperimentin təhlilini aparmaq;
- ingilis dilində cümləfövqü vahidlərin konstituentləri arasında əlaqənin xarakterini müəyyənləşdirmək;
- kommunikativ və üslubi təyinatından asılı olaraq ingilis dilində cümləfövqü vahidlərin prosodik ifadə xüsusiyyətlərini aşkar etmək və onların auditorial-perseptiv və akustik əlamətlərini təsvir etmək;
- ingilis dilində cümləfövqü vahidlərin akustik, auditorial-perseptiv səciyyəsinin diferensiasiyasında ayrı-ayrı prosodik parametrlərin rolunu müəyyənləşdirmək;
- əldə edilmiş nəticələri müqayisəli təhlil etmək və funksional şərhini vermək.

Ekspəriment materialının auditorial-perseptiv təhlili cümləfövcü vahidlərin akustik-temporal, melodik, dinamik xüsusiyyətlərini aşkar etmək məqsədi daşıyır və aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

1) ingilis dilində cümləfövcü vahidlərin temporal səciyyəsinə müəyyənləşdirmək (temporal əlamətin perseptiv-diskret dərəcələnməsindən – aşağı temp, orta temp, sürətli temp və s. istifadə edilmişdir);

2) tempin uzanma və qısalma yerinin fiksasiya edilməsi;

3) ingilis dilində cümləfövcü vahidlər, onların sintaqmatik tərkibləri arasında fasilələrin müəyyən edilməsi (pauzal əlamətin perseptiv-diskret dərəcələnməsindən – qısa fasilə, orta fasilə, uzun fasilə və s. istifadə edilmişdir);

Ekspərimental-fonetik tədqiqatın sonrakı mərhələsində “PRAAT” proqramının (<http://www.fon.hum.uva.nl/praat>) köməyi ilə kompleks akustik təhlil aparılmışdır.

Akustik təhlil aşağıdakı mərhələlərdən ibarət olmuşdur:

1) diktorlar üzrə mütləq akustik qiymətlərin alınması və onların əsasında ingilis dilində cümləfövcü vahidlərin orta akustik qiymətlərini hesablamaq;

2) ingilis dilində cümləfövcü vahidlərdə akustik parametrlərin lokallaşmasını təyin etmək;

3) ingilis dilində cümləfövcü vahidlər arasında fasilənin uzunluğunu təyin etmək;

4) ingilis dilində cümləfövcü vahidlərdə sintaqmlar üzrə akustik parametrlərin lokallaşma yerini təyin etmək;

5) akustik təhlildən sonra akustik göstəricilərin riyazi-statistik hesablanmasını aparmaq.

Tədqiqatın metodları. İngilis dilində müxtəlif bədii əsərlərdən, qəzet materiallarından, radio və televerilişlərdən (Azərbaycan Lider TV və BBC TV) ingilis və Azərbaycan dillərindən seçilmiş nümunələr tədqiqat işinin materialını təşkil edir. Tədqiqat işində kompleks semantik-intonasion təhlil (eşitmə, auditiv, elektroakustik), habelə tutuşdurma və riyazi-statistik təhlil, dil vahidlərinin təsviri və kontekstual təhlili metodlarından istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə təqdim olunan əsas müddəalar:

- mətnin məzmun planının qavranılmasında onun seqmentasiyası (danışıq axınının sintaqlara üzvlənməsi) mühüm rol oynayır;

- cümləfövcü vahidlərin strukturu danışıqda leksik-qrammatik və prosodik vasitələrin kompleksi ilə eksplikasiya olunur və təcrüd olunmuş cümlələrdən (söylələrdən) spesifik əlamətlərinə görə fərqlənir;

- cümləfövcü vahid mətnin semantik-funksional bütövlüyünün və struktur cəhətdən formalaşmasının relevant göstəricisidir;

- ekstralinqvistik amillərin təsiri altında formalaşan müxtəlif kommunikativ və üslubi təyinatlı cümləfövcü vahidlərin hər bir növünün prosodik səciyyəsi tonal, dinamik və temporal xüsusiyyətlərin kombinasiyasından yaranır;

- cümləfövcü vahidlərin sintaktik təşkili və prosodik xüsusiyyətlərini sıx qarşılıqlı təsiri onların resipiyentlər tərəfindən qavranılması prosesinə əhəmiyyətli təsir göstərir;

- sintaqm danışıq aktının intonasiya baxımından üzvlənməsinin, habelə intonoloji informasiyanın minimal daşıyıcısının vahididir. İntonasiya sintaqların formalaşması, fərqlənməsi və qarşılaşması vasitəsi kimi çıxış edir;

- intonasiya öz təbiətinə görə diskretlik və fasiləsizliyin vəhdətini, dilin ümumi sistemində avtonom semiotik yarımsistemi təmsil edir. Dil sistemində intonasiyanın yeri və rolunun aşkar edilməsi, ilk növbədə, onun semiotik mahiyyətinin şərhini tələb edir. Bununla bərabər, intonasiya sistemi dil bütövlüyünün ayrılmaz hissəsidir və dilin bütövlüyünün bütün təzahürlərini özündə ehtiva edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işində ilk dəfə olaraq intonasiya cümlə yox, cümləfövcü vahidlər səviyyəsində araşdırılır və intonasiyanın söyləmin anlaşılmasında (dərk edilməsində) əsas olması tədqiq edilir. Dissertasiyada intonasiya nəzəri cəhətdən geniş izah olunur. İngilis dilində cümləfövcü vahidlərin prosodik xüsusiyyətlərinin eksperimental-fonetik tədqiqə cəlb edilməsi, məsələnin geniş və sistemli şəkildə öyrənilməsi tədqiqatın əsas elmi yeniliyindən biridir. Bundan başqa, tədqiqat işində cümləfövcü

vahidlərin intonasıya xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi məqsədilə resipientlər tərəfindən auditorial-perseptiv eksperiment aparılmışdır, bu da onların konkret danışmaq aktında reallaşmasında müxtəlif səviyyəli vasitələrin qarşılıqlı təsirinin spesifikasiyasını açmağa və onların auditorial-perseptiv fərqliliyini təmin edən relevant prosodik əlamətlərini təyin etməyə imkan verir. Dissertasiyanın bu hissəsi Azərbaycanda dilçilik sahəsində ilk dəfə olaraq bu formatda tədqiq edilmişdir. İşin yeniliyi birinci və ikinci fəsillərdə təhlil olunan nəzəri fikirlərin üçüncü və dördüncü fəsillərdə aparılan eksperimentlər vasitəsilə dəqiq hesablamaların aparılması ilə nəticələnir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Mövzunun işlənməsi yuxarı səviyyə vahidləri ilə əlaqəli mətn dilçiliyi, fonetika və üslubiyyat sahəsində yeni elmi təsəvvürlərin formalaşmasına yol açır. Aparılan tədqiqatın nəticələri, ingilis dilində cümləfövqü vahidlərin prosodik vasitələrinin inventarının müəyyən edilməsinə rəğmən, nəinki ingilis dilində, həmçinin Azərbaycan dilində də prosodiya sisteminin öyrənilməsinə, müxtəlif danışmaq növlərində prosodik vasitələrin qarşılıqlı əlaqəsinin təsvirinə müəyyən töhfələr verə bilər. Bu dissertasiya dilçiliyin yeni sahələrindən biri olan psixolinqvistika sahəsində də tədqiqatların aparılmasına imkan yaradacaq.

Tədqiqat işinin əsas müddəalarından diskursiv tədqiqatların və kommunikasiya nəzəriyyəsinə dair elmi-tədqiqat işlərinin yazılmasında istifadə etmək olar. Cümləfövqü vahidlərin struktur-intonasıya xüsusiyyətlərinin işlənilməsi xarici dilin tədrisi məsələlərinin səmərəli həllində, ingilis dilinin Azərbaycan auditoriyasında tədrisinin təkmilləşdirilməsində, mətn və diskurs təhlilinin xüsusiyyətlərinə dair nəzəri biliklərin zənginləşdirilməsində, eşidib-anlama məsələsində yardımçı ola bilər.

İşin aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın ayrı-ayrı hissələrinin yazılması prosesində şöbəyə hər il hesabat verilmiş, əsas müddəaları respublika və respublikadan kənarında dərc olunmuş elmi məqalələrdə çap olunmuşdur. Araşdırmanın əsas nəticələri 12 beynəlxalq və respublika miqyaslı elmi konfransda məruzə

edilmişdir. Dissertasiya ilə bağlı 3 monoqrafiya, 40 elmi məqalə nəşr olunmuşdur, 8 məqalə isə xarici mətbuata aiddir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı.

Dissertasiya işi AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Hind-Avropa dilləri şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi; Dissertasiya giriş, dörd fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat, eksperimentdə istifadə olunan materiallardan ibarətdir. Dissertasiyanın giriş hissəsi 7 səhifə, birinci fəslə 33 səhifə, ikinci fəslə 51 səhifə, üçüncü fəslə 55 səhifə, dördüncü fəslə 75 səhifə nəticə hissəsi 4 səhifə, ədəbiyyat hissəsi 28 səhifə, eksperimentdə istifadə olunan materiallar 10 səhifədən ibarətdir. Dissertasiya işi ümumilikdə 264 səhifə, 353 920 işarədən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, tədqiqatın obyektinə və predmetinə, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın metodları, müdafiyyə çıxarılan müddəalar müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, tədqiqat işinin aprobeşiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat təqdim edilir.

Dissertasiyanın birinci fəslə **“Dilçilikdə cümləfövqü vahidlərin intonasiyasının öyrənilməsi tarixindən”** adlanır. Bu fəsildə dilçilikdə intonasiya probleminə, germanistikada intonasiyanın öyrənilməsi təcrübəsi və intonasiyaya psixolinqvistik yanaşmanın özəllikləri araşdırılmışdır. **Birinci yarım fəsildə**, dilçilikdə intonasiya probleminə nəzəri baxışlar izah edilir. Dilçilikdə, eləcə də german dillərində intonasiya cümlə səviyyəsində relevantdir, yəni intonasiya kommunikativ vahid olan cümlənin formalaşmasında və fərqləndirilməsində mühüm rol oynayır. Cümlə dünya dilçiliyində qəbul olunmuş qanunlara görə, qoşulma, düzülmə kimi şərh olunur və danışıq aktının ən kiçik, nisbətən müstəqil vahidi kimi qəbul edilir. Ancaq anlamda cümlə relevant deyil. Cümlə konsituasiyada

aydınlaşır və fikrin əsasını üzə çıxarır, danışanla dinləyən arasında anlam yaradır. Aşağıda ingilis dilində verilən nümunələrə müraciət edək: 1) */It rains// (Yağış yağır).* 2) *¿Why? (¿Niyə? ¿Nə üçün?).* 3) */After five minutes// (5 dəqiqədən sonra).* 4) *¿Why haven't you taken the book, but a notebook? (¿Niyə kitabı deyil, dəftəri götürdün?).* 5) */Because I think, that you are going to the city// (Çünkü düşünürəm ki, sən şəhərə gedirsən).* 6) */Every day we come into contact with real live human beings - at work , commuting, in shops, out and about – people we might have met before or often complete strangers// Hər gün biz real canlı başlanğıcla rastlaşırıq - işdə, cəmiyyətdə, ticarətdə, kənardə və haqqında – insanlarla əvvəl və ya mürəkkəb vəziyyətlərdə.*¹Müasir qrammatistlər ingilis dilində verilən birinci üç cümləni (1, 2 və 3-cü) natamam vahidlər adlandırırlar.² Bu zaman sual yaranır ki, onları hansı mənada cümlə kimi qəbul etmək olar? Çünki cümlənin iki qütbü: mübtədası və xəbəri olmalıdır. Lakin onlar söyləm kimi mövcuddur və danışmaq aktında başa düşüləndir, çünki müəyyən kommunikativ funksiyanı yerinə yetirir. Dördüncü cümlə alternativ sual cümləsidir. Beşinci cümlə verilmiş suala cavabdır. Altıncı nümunə isə geniş cümlə olaraq, yuxarıdakıların hamısından fərqlənir, çünki burada başlanğıcda verilmiş məlumat tamamlanır, genişlənir. Verilən misallarda hər cümlənin kommunikativ tipinə görə öz intonasiyası var, ancaq cümləfövqü vahid (söyləm) daxilində bu intonasiya strukturu pozulur və cümlələri bir-birinə bağlayan intonasiya strukturu yaranır. Yuxarıdakı misalların hamısı qrammatik cəhətdən cümlə anlamına tam uyğun gəlir. Birinci 3 cümlədə qrammatik düzgünlüyü və tamlığı təmin edən dil vasitəsi kimi intonasiya çıxış edir. Qrammatikada cümlə anlamında, əsasən, yazılı forma götürüldüyündən onların tamlığı və düzgünlüyü o qədər də nəzərə çarpmır. Deməli, şifahi danışmada yazıdan fərqli olaraq, cümlənin cümlə olmasını təsdiq

---

¹ Templar, R. *The Rules of Life: A Personal Code for Living a Better, Happier, More Successful Kind of Life*/ R.Templar–Pearson Ed., Inc: –2011. – 240 p.

² Quirk, R. *A Grammar of Contemporary English* / R.Quirk, S.Greenbaum, G.Leech [and etc.] – 2nd. Ed. – 1997. – p.678

etmək üçün intonasiya mühüm rol oynayır. Cümləfövqü vahidlərdə isə intonasiya daha vacib koheziya vasitəsidir. Düzdür, burada intonasiyanın tərkib hissəsi olan cümlə vurğusu daha çox köməyə gəlir. Törəmə qrammatikasında insanın qrammatik cəhətdən düzgün və tamamlanmış cümlələr düzəltməsi onun koqnitiv fəaliyyətinin əsasını təşkil edir.³ *Bir dildə cümlələrin əmələ gəlməsi üçün istifadə olunan qaydalar sistemi danışan və dinləyən səriştəsi (competence) kimi dəyərləndirilir. Bu qaydaları bilməklə danışan (dinləyən) heç vaxt işlətmədiyi cümlələri düzəldə və onların mənasını başa düşə bilir ki, bunu da N.Xomski dili işlətmə bacarığı (performance) adlandırır.*⁴ Amerika dilçiliyi vurğu və intonasiyanı morfem və fonem hesab etməklə müxtəlif dil səviyyələrini qarışdırırdılar. Avropa dilçiliyi isə, bəzi istisnaları çıxmaq şərtilə, D.Conzdan başlayaraq *prosodiya və intonasiyanın tədqiqində mürəkkəb dil hadisəsi olan intonasiyanın yalnız bir komponentini - səs tonunun hərəkətini əsas götürür.*⁵

Ancaq keçmiş sovet dilçiliyində intonasiyanı mürəkkəb və çoxkomponentli fonoloji hadisə kimi şərh edirlər. F.Veysəlli intonasiyanın ünsiyyətdəki rolunu belə ümumiləşdirir: *“İntonasiyasız cümlə olmadığı kimi, cümləsiz də intonasiya mövcud deyildir”.*⁶ F.Y.Veysəlli intonasiyaya belə tərif verir: *“İntonasiya dedikdə, elə fonoloji vasitə başa düşürlər ki, onun vasitəsilə ayrı-ayrı sözlər kontekst və situasiyadan (konsituasiyadan) asılı olaraq ünsiyyətin müstəqil vahidinə çevrilirlər və ya verilmiş dilin qrammatik qaydaları əsasında birləşərək bir bütöv əmələ gətirirlər, onlardakı sıx bağlılıq kommunikasiyanı həyata keçirtməyə xidmət edir”.*⁷ Müəllif burada söyləmin və sintaktik bütöv intonasiyasından qeyd edir. Biz tədqiqatda intonasiyanı məhz bu anlamda başa düşürük. İntonasiyanın tədqiqində

---

³ Chomsky, N. On Language. Chomsky, N. On Language. Chomsky's Classic Works Language and Responsibility and Reflections on Language in One Volume / N.Chomsky. – New York: New Press, – 1998. – p.172.

⁴ Xomski, N.A. Dil və təfəkkür /Tərc. ed. A.Məmmədov. – Bakı: Kitab aləmi, – 2006. – s.76

⁵ Jones, D. An Outline of English Phonetics / D.Jones. – Boston: E.P.Dutton and Company inc., – 1934. – 326 p.

⁶ Вейсэлли, Ф.Я. Избранные труды / Ф.Я.Вейсэлли. – Баку: Мутарджим, – Т. II, – 2014. – с.188

⁷ Yənə orada: – c.189

iki mühüm məsələ bir-birindən fərqləndirilməlidir. Birinci məsələ onunla bağlıdır ki, hər bir cümlənin özünə məxsus intonasiya konturu varmıdır, əgər yoxdursa dil sistemində müəyyən intonasiya qarşılaşmaları mövcuddur ki, onlar real danışıqda bir-biri ilə əlaqəyə girərək bütün dil vahidlərinə xidmət göstərir. *Ayrı-ayrı cümlənin öz intonasiyasının olması dilin sistemiliyini inkar etmək, başqa sözlə, atomizm deməkdir*⁸. Fikrimizi dəqiqləşdirmək üçün deyə bilərik ki, “*bu, nə qədər cümlə varsa, o qədər də intonasiya vardır deməkdir. Bu cür yanaşmada nəinki sadə və mürəkkəb cümlələr, hətta cümləfövqü vahidlərin, yəni diskurs və mətnlərin də özünəməxsus intonasiyasının olması ideyasının irəli sürülməsidir. Təbii ki, bununla razılaşmaq olmaz. Çünki dildə cümlənin sayı məlum deyildir. Bir romanda nə qədər cümlə olduğunu saymaq əslində mənasız bir şeydir, çünki dil sonsuz cümlə toplusu deməkdir. Hər cümlənin öz intonasiyası olması dilin mahiyyətinə ziddir. Dil strukturunun əsas cəhətlərindən biri onun vahidlərinin təkrar oluna bilməsidir, J.Yulun təbirincə desək, displacementdir (səhv yerləşmə).*”⁹ A.İsaçenko və H.Şedlixin konkret olaraq eksperiment yolu ilə sübut etmək istəyirdilər ki, *səs tonunun hərəkətinə sərt keçid etməklə cümlənin mənasında dəyişiklik etmək olur*¹⁰. Əslində, bu yanaşmanı fonologiyada R.Yakobson və onun həmmüəlliflərinin ikili təsvirinə cavab olaraq intonasiya sahəsində irəli atılmış addım hesab etmək olardı. **İkinci yarım fəsil**də germanistikada intonasiyanın öyrənilməsi məsələləri izah edilir. XX əsrin 70-80-ci illərində cümlə və cümləfövqü vahidlər, diskurs və mətn intonasiyasının təhlilinə dair müxtəlif araşdırmalara rast gəlmək olar ki, bunlardan da D.Bolincer, K.Payk, E.Vitçmanın və s. müəlliflərin intonasiyaya həsr etdikləri bir neçə əsəri xüsusi qeyd etmək lazımdır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, “*ingilis və amerikan dilçiliyində tonun hərəkəti və intonasiya eyniləşdirilir. Bu yaxınlarda çapdan çıxmış əsərində H.Gigerix öz*

---

⁸ Соссюр, Ф. де. Заметки по общей лингвистике / Ф. де Соссюр. – Москва: Прогресс, – 1990. – с.183

⁹ Yule, G. The Study of Language / G.Yule. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2009. – p. 9

¹⁰ Вейсалли, Ф. Я. Избранные труды / Ф.Я.ВейсЯлли. – Баку: Мутарджим, – Т. II, – 2014. – 522 с.

sələfləri kimi intonasiyanı tonla eyniləşdirir”¹¹ Mətnin intonasiya baxımından təşkili, ondakı çoxmənalılıq tonun hərəkətindən asılı kimi götürülür və tonun hərəkəti interaktiv mətnə xüsusi əlaqə vasitəsi kimi şərh edilir. Danışan nəinki intellektual informasiyanı, həm də öz emosiyalarını bildirməkdən ötrü seçim edir. Bu bölgüdə belə aydın olur ki, sanki tonun müxtəlif səviyyələrdə növləri fərqlidir. Fikrimizcə, bununla razılaşmaq olmaz, çünki eyni intonasiya konturu fərqli cəhətlərdən götürüldükdə onun növlərini şərti olaraq bir-birindən ayırmaq olar. İngilis dilçisi D.Kristal intonasiyanı tonla eyniləşdirməklə onun 6 növünü fərqləndirir: *emosional ton; qrammatik ton; informasiya tonu; tekstual ton; psixoloji ton; indeksal ton*. Məhz buna görə bu bölgü ciddi qəbul edilə bilməz, çünki D.Kristalın göstərdiyi tonlar subyektiv xarakter daşıyır, bunlar yalnız ton çalarları kimi dəyərləndirilə bilər. Konkret olaraq hər tonun ifadə etdiyi məna birbaşa konsituasiyadan asılıdır. Dildə ayrılıqda informasiya və emosiya üçün tonlar yoxdur, belə tonlar sadə tonlardan yaranır və emosional və intellektual mənaları verir.¹² İngilis dilçisi L.Blumfilddən başlayaraq intonasiyanı tonla eyniləşdirirlər və tonun 5 növünü fərqləndirirlər: *ənən ton; qalxıb-ənən ton; qalxan ton; enib-qalxan ton; düz ton*¹³. Amerikan alimi H.Qlisson hesab edir ki, müxtəlif cümlə növləri intonasiya sayəsində müxtəlif mənalar bildirdiyinə görə cümlə intonasiyasını morfemlə eyniləşdirmək olar. O yazır: “*Hər bir cümlə müəyyən intonasiya şəkli ilə səciyyələnir və iki, üç və dörd fonem-tondan və bir tamamlayıcıdan ibarət konkret intonasiya konturu ilə formalaşır. İntonasiya şəkilləri fonemlər deyil, morfemlərdir*”¹⁴. Bu alim həmin səhifədə yazır ki, morfe qrammatikanın ən kiçik vahididir. Məsələnin bu şəkildə qoyuluşuna etiraz edən F.Veysəlli bununla bağlı belə yazır: “*H.Qlissonun intonasiya konturunun ton fonemlərindən ibarət olması fikri etiraz*

---

¹¹ Giegeric, H.J. English Phonology: An Introduction / H.J.Giegeric. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2003. – p. 233

¹² Crystal, D. The English Tone of Voice; essays in intonation, prosody and paralinguage / D.Crystal. – London: Edward Arnold, – 1975. – p. 97

¹³ Blumfild, L. Dil / L.Blumfild. – Bakı: Prestij, – 2014. – s. 478

¹⁴ Gleason, H. Linguistics and English Grammar / H.Gleason.– New York: Holt, Rinehart and Winston, Inc. – 1966. – p. 85

doğudur, çünki belə olduqda seqment və superseqment vahidlər arasındakı fərq aradan qalxmış olur. Əslində, bunlar müxtəlif şeylərdir və fərq ondan ibarətdir ki, fonemlərin danışıq aktında konkret mövqeyi vardır, halbuki superseqment vahidlər belə mövqeyə malik deyillər, onlar seqment vahidlərin üzərinə sərilir”¹⁵. Amerikan dilçiləri, o cümlədən Q.Braun və G.Yul mətnin tonla üzvlənməsini diskursun vahidlərinə bərabər tuturlar¹⁶. Qeyd edək ki, yazılı mətnlə şifahi mətnin üzvlənməsi üst-üstə düşmür. Yazıda nöqtə-vergül qoyulan yerdə heç də fasilə etmək məcburi deyil. İkincisi, yazılı mətnə vergül və nöqtəli vergül olub-olmamasından asılı olmayaraq intonasiya parametrləri özlərini müstəqil aparır və mətnin mənasına uyğun olaraq fəaliyyət göstərir. Üçüncüsü, şifahi danışıqda bəzən intonasiya komponentləri arasındakı interval mühüm rol oynayır. Dördüncüsü, istənilən şifahi danışıq vahidində vurğu həlledici rol oynayır. L.R.Zinder yazırdı: “...intonasiya vahidinin və ya onların hamısının müəyyən məna ilə bağlı olması faktı öz-özliyiündə onun işarəvi təbiətinə sübut ola bilməz. N.S.Trubetskoyun intonasiya vahidinə qarşı qoyduğu “fonem” də məna ilə bağlı ola bilər; ikincisi, eyni bir intonasiya konturu ilə rus dilində həm nəqli, həm də sual cümlələrini düzəltmək mümkündür”¹⁷. L.R.Zinder intonasiyanın subyektiv mahiyyətli olması fikri ilə qətiyyənlə razılaşmır. Onun fikrincə, “intonasiyanın subyektiv qəbul olunması onun dil funksiyasının inkarına bərabərdir, çünki subyektiv, sosial şərtlənməmiş lingvistik mənaya malik ola bilməz. Bir halda ki, biz onu başa düşürük, yəni onu məna ilə əlaqələndirə bilərik, deməli, o, obyektiv lingvistik mənaya malikdir”¹⁸. Ümumi şəkildə intonasiyanın aşağıdakı funksiyalarını fərqləndirmək olar: 1.Ümumi formal əlamətlərlə ifadə olunan funksiyalar. Buraya, ilk növbədə, qrammatik funksiya aiddir. Cümlədə və mətnədə qrammatik və ya leksik vasitələrin iştirakından asılı olaraq ifadə

---

¹⁵ Вейсалли, Ф.Я. Избранные труды / Ф.Я.Вейсъялли. – Баку: Мутарджим, – Т. II, – 2014. – с.188

¹⁶ Gösta, B. Prosody, Theory and Experiment: Studies presented to Gösta Bruce / B.Gösta, H.Merle. – Springer, – 2000. – p. 128

¹⁷ Зиндер, Л.Р. Общая фонетика: Учеб. пособие / Л.Зиндер. – 2-е изд.– Москва: Высш. школа, – 1979. – с.273

¹⁸ Yənə orada. – с. 268

edilən məna dəqiqləşir, konkret ifadəsini tapır. 2. Şəxslərarası münasibətlərin ifadəsi funksiyası. Buraya xahiş, minnət, müraciət, tələb, təklif, təsdiq, inkar, yalvarış, nifrət, tərəddüd, yoxlama, bildiriş, nəsihət və s. çalarlıqların ifadəsi aiddir. 3. Kontrastiv seçim imkanının ifadəsi. Bu zaman danışan seçim qarşısında qalaraq mümkün variantlardan birini seçməli olur. 4. Cümlədə tema-remə münasibətlərinin ifadəsi funksiyası. Bu yanaşmada cümlənin intonasiyaca deyilişindən asılı olaraq ondakı tema-remə münasibətləri dəyişir. **Üçüncü yarımfəsilədə** intonasiyaya psixolinqvistik yanaşmalardan danışılır. H.Hörman Noybertə istinadən yazır ki, *məntiqi pozitivizm hər şeydən öncə məntiq, riyaziyyat və fizika ilə məşğul olursa, praqmatizm daha çox biologiya, fiziologiya və sosiologiyaya söykənir*¹⁹. Burada məna bir proses kimi götürülür. İşarənin, sözün mənası bu söz ətrafında baş verən stimula və responsda gizlənilir, bu sözün tələffüzündən qabaq və sözün tələffüzündən doğan real hadisələrdir. Praqmatistlər üçün həlledici olan şəxslərarası kontekstdə işarənin yaratdığı praktik təsirdir. L.Blumfildin fikrincə, *“dil hadisələri praktik hadisələrdən yaranır və praktik hadisələrə aparır”*²⁰. Beləliklə, dildə məna üzvi surətdə insanın hərəkəti və sözün işləndiyi situasiya ilə bağlıdır. *Situativ kontekstin, başqa sözlə desək, konsituasiyanın*²¹ nəzərə alınması mənanı sözlə şey arasında əlaqə kimi götürən köhnə, diadik (ikili) yanaşmadan kəskin şəkildə üz döndərmək deməkdir, çünki belə də situasiya ilə əlaqə heç bir rol oynamır. F. de Sössürün özü diadik (ikili) sxemdə qalırdı, ancaq o artıq şeylə sözü qarşı-qarşıya qoymurdu. S.Ulman da “name ilə sense”-i(ad-və məna) uyğun olaraq qarşılaşdırır, özü də bu alimdə “name” akustik obrazdır, “sense” isə mənəvi mənədir. L.Vaysgerber də səs cildinə qarşı qoyulan anlayışdan danışır. Məhz L.Vaysgerber psixoloqlar üçün məhək daşına çevrilmiş bir məsələyə aydınlıq gətirmişdir. *“İnsanın özünüdərkinin ən mühüm hadisəsinə aydınlıq gətirən odur ki, bizim fiziki hərəkət etdiyimiz dünyanı bizim mənən yaşadığımız dünyadan ayırmaq lazımdır, olmaqda*

¹⁹ Hormann, H. Psychologie der Sprache / H.Hormann. – Berlin: Heidelberg, – New York: Springer-Verlag, – 1967. – p.150

²⁰ Blumfild, L. Dil / L.Blumfild. – Bakı: Prestij, – 2014. – s. 478

²¹ Вейсалли, Ф. Я. Избранные труды / Ф.Я.Вейсyalли. – Баку: Мутарджим, – Т. II, – 2014. – с. 188

*olan dünya ilə mövcud dünya bilavasitə gerçəklik faktının genişliyində və dolumunda şüurumuza daxil olsun*²².

Dil psixologiyasının inkişafı baxımından Osqedn və Riçardın ikili yanaşma (söz və obyekt) səbəb-təsir münasibəti kimi şərh etmələridir ki, bu da L.Blumfildin S-R (stimul-reaksiya) sxeminə uyğundur. Ç.Pirs öz²³ əsərində semiotikanın üçtərəfli sxemini verir. Bununla da o, məntiqi-empirik dil təhlilini pragmatik konsepsiyaya sığışdırır. Avstriya psixolinqvisiti K. Müller işarələri funksional baxımdan təhlil edərkən onların eksplikativ, ekspressiv və apelyativ funksiyalarını xüsusi fərqləndirirdi. Yəni işarənin danışanın mövqeyindən (ekspressiv-ifadəli), dinləyənin mövqeyindən (eksplikativ-aydınlaşdırıcı) və oyatdığı hiss-həyəcan mövqeyindən izahını daha münasib sayırdı²⁴. H.Hormanın göstərdiyi kimi, *dilöyrənmənin psixoloji əsası assosiasiyalardan(birlikdən) ibarətdir*²⁵. Dilöyrənmə iki növ fərqlənməyə əsaslanır. Fikrimizi ifadə etmək üçün belə bir misala müraciət edək. Baş yolda işıqforda qırmızı işıq yananda görmə vasitəsilə assosiasiya yaranır, o, nəqliyyatın dayanmasını bildirir. İkinci növ assosiasiya isə stimül və reaksiya ilə bağlıdır. Deməli, dilöyrənmənin psixoloji əsası assosiasiya və S-R nəzəriyyəsidir. N.Xomski cümlənin üst və alt qatları haqqında belə yazır: *“Qısa desək, dilin iç və çöl aspektləri vardır. Cümləni elə təhlil etmək olar ki, o fikri necə ifadə edir və ya cümlənin fiziki quruluşu necədir, yəni semantik şərh və fonetik şərh baxımından öyrənmək olar”*²⁶. O, müasir termin tətbiq etməklə cümlənin üst qatını onun alt qatından ayırır. Alt qat cümlənin əsasını təşkil edən abstrakt strukturdur ki, o da onun semantik şərhinə cavabdehdir. Üst qat isə cümlənin fiziki varlığını, fonetik şərhini təmin edir. N.Xomski yazır ki, *mənanı ifadə*

---

²² Вайсгербер, Й. Л. Родной язык и формирование духа / Пер. с нем. О. А. Радченко. – Москва: Изд-во МГУ, – 1993. – с. 164

²³ Пирс, Ч.С. Некоторые последствия четырех неспособностей // Начала прагматизма, – Санкт Петербург: Алтейя, – 2000, – с. 10-50

²⁴ Veysəlli, F. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. Studia Philologica I: [3 cildə] / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Təhsil, – c. 1. – 2005. – s.11

²⁵ Hormann, H. Psychologie der Sprache / H.Hormann. – Berlin: Heidelberg, – New York: Springer-Verlag, – 1967. – p.157-177

²⁶ Chomsky, N. Cartesianische Linguistik: ein Kapitel in der Geschichte des Rationalismus / N.Chomsky, R.Kruse – Tübingen: Niemeyer Verlag, – 1971. – p.47

edən üst qat bütün dillərə xasdır, çünki alt qat fikrin formasının sadəcə refleksiyasıdır. Üst qatı alt qata çevirən transformasiya qaydaları dildən dilə fərqlidir. Bütün bunları N.Xomski Por-Royal qrammatikasında baş və budaq cümlələrin təhlilində əks olunduğunu göstərmək üçün təyin budaq cümlələrindən, yəni sintaktik bütövlərdən istifadə etməklə sübut edir. N.Xomski məsələni ümumiləşdirərək yazır ki, *geniş mənada anlayışların işlənilib hazırlanması və formallaşması transformasion törəmə qrammatikası nəzəriyyəsi bugünkü əsərlərdə şərh edildiyi kimi mahiyyətə Por-Royal nəzəriyyəsinin müasir və aydın versiyasıdır*²⁷.

Dissertasiyanın ikinci fəslı “Dildə cümləfövqü vahidlərin tədqiqi aspektləri” adlanır. Dildə cümləfövqü vahidlərin formal əlamətləri, ingilis dilində cümləfövqü vahidlərin praqmatik aspektləri, ingilis dilində cümləfövqü vahidlərin semantik və sintaktik aspektləri geniş tədqiq edilmişdir. **Birinci yarım fəsildə** cümləfövqü vahidlərin özəllikləri izah edilir. K.M.Abdullayevin təbirincə, *“mətn elə bir sintaktik kompleksdir ki, başqa sintaktik kompleksin, yəni cümlənin onun mənə nöqtəyi-nəzərindən nisbi qeyri-bitkinliyini, müəyyən semantik naqisliyini aradan götürür. Mətnin özü, beləliklə, mütləq mənə mənə bitkinliyi nümayiş etdirir. ...mətn resipiyent tərəfindən semantik informasiyanı alma prosesində əsas faktor kimi çıxış edir”* və ya *“...informasiya bütövlükdə cümlədə yox, məhz mətnədə özünü göstərir”*.²⁸ F.Veysəllinin fikrincə, *“...mətn dildə ünsiyyətin əsas vahidlərindən biridir. Mətni ilk baxışdan cümlələr ardıcılığı kimi müəyyənləşdirmək mümkündür. Mətn cümlənin hərəkətverici qüvvəsidir. Mətnin daxili əlaqələrinin formalaşmasına xidmət edən amillər içərisində qrammatik, fonetik vasitələr, həmçinin intonasiya mühüm rol oynayır”*²⁹. Mətnin qavranılma psixologiyası oxucunun

---

²⁷ Chomsky, N. Cartesianische Linguistik: ein Kapitel in der Geschichte des Rationalismus / N.Chomsky, R.Kruse – Tübingen: Niemeyer Verlag, – 1971.– p.47

²⁸ Abdullayev, K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri / K.M.Abdullayev. – Bakı: Maarif, – 1999. – s.191

²⁹ Veysəlli, F.Y. Dilçiliyin əsasları. Studia Philologica VI / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – 2013. – s. 346

(dinləyənin – L.Q.) mətnin xəttilyini dəf etmək, onun təşkilində mühüm komponentləri, epizodları, hissələri aşkar etmək cəhdi ilə xarakterizə olunur. Mətnin diskrit (fərqli) vahidlərlə üzvlənməsi faktı onun immanent(daxilinə aid olan-özünüküləşmiş) kateqoriyasıdır. İ.P.Qalperinin qeyd etdiyi kimi, *“hissələrin həcmi adətən oxucunun informasiyanın həcmi “itkisiz” qavramaq imkanlarına hesablanmışdır”*³⁰. N.S.Pospelovun fikrincə, *“mürəkkəb fikrin ifadəsinə xidmət edən, öz aralarında əlaqəli cümlələr ardıcılığı kontekstdə nisbi müstəqilliyə malikdir. Aydınır ki, cümləfvöqü vahid daxilində fikir bitkinliyini nisbi ifadə kimi anlamaq lazımdır. Cümləfvöqü vahid, cümlə kimi, semantik cəhətdən əvvəlki və sonrakı mətnlərlə əlaqəlidir, lakin tək cümlədən qeyri-məhdud cümlələr sırasına malik olması ilə fərqlənir. O, dinləyəne (oxuyucuya) fikri tez anlamaq üçün cümlələrin, dövrlərin, budaq və aralıq cümlələrin sayını lüzumsuz artırmadan münasib strukturlarda ifadə etməyə qabildir”*³¹. Cümləfvöqü vahidin mətnin minimal vahidi keyfiyyətində əsaslandırılması onu cümlə ilə müqayisəsi nəzərdən keçirilərkən aydınlaşır. Cümlədə böyük kəsikləri dil vahidləri səviyyəsinə qaldıran müəyyən qanunauyğunluqlar vardır. Elə buna görə də cümləfvöqü vahidlərə xüsusi status şamil edilir. L.A.Bulaxovski xüsusi sözlü ifadələr üçün *“sintaktik əlamətlərin mövcud olduğu” cümləfvöqü vahid terminini təklif edir*³². J.Levis cümləfvöqü birliyi belə izah edir: *“Cümləfvöqü leksik birlik (vahid) - spontan danışığda mənanın (koheziya) açılması üçün çox mühümdür, struktur quruluşa malik, tələb olunan leksik vahidlər, pragmatik təsirli və daha çox təbii olan cümlələr birliyidir”*³³. Məsələn, */I gave the rice to mother. She divided the rice into two, and went out, carrying half the rice. When she came*

---

³⁰ Гальперин, И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / И.Гальперин. – Москва: Ком Книга, – 2007. – с. 51

³¹ Пospelов, Н.С. Проблема сложного синтаксического целого в современном русском языке // Ученые записки МГУ. – Москва: – Вып. 137. Кн. 2, – 1948.– с. 58-69

³² Булаховский, Л.А. Курс русского литературного языка / Л.А.Булаховский. – Киев: Радянська школа, – 1952. – с.392

³³ C.Johns-Lewis Intonation in Discourse / Ed. C.Johns-Lewis – London: Croom-Helm, –1986. – 302 p

back, I asked her, to my neighbours-they are hungry also! /I was not surprised that she gave,because poor people are really very, generous// (Mən onun verməsinə təəccüblənmədim, çünki kasıb insanlar həqiqətən əliaçıq olur); /But i was surprised that| she knew they were hungry// (Amma mən təəccübləndim ki, o onların ac olduğunu bilir); //As a rule,| when we are suffering,| we are so focused on ourselves we have no time for others// (Qaydaya görə, biz əziyyət çəkəndə, fikrimiz özümüza bağlandığından başqaları üçün vaxt olmur)³⁴. Misalda birinci parçada ananın düyünü iki yere bölüb getməsi və geri qayıdanda qonşuya nə üçün getdiyi məlum olur. İkinci parça isə birincini davam edərək düyünün yarısını qonşuya nə üçün apardığını söyləyir ki, onlar da ac idilər və məlum olur ki, varlığın acdan xəbəri olmasa da, həmişə olduğu kimi, acın acdan xəbəri var (atalar sözü). Burda vurğu və ton mənanı tam üzə çıxardır. Mətn parçası alçaqdan enən, sakit emosional təsirli intonasiya ilə ifadə olunur. İ.P.Qalperin öz fikrini yekunlaşdırarkən cümləni cümləfövqü vahidin, cümləfövqü vahidi isə mətnin konstituenti kimi dəyərləndirir: “Cümlənin öz tərkiblərinin, sözün mənalarının qarşılıqlı təsiri və qarşılıqlı bağlılığına işarə etməyə qabil olduğu kimi, cümləfövqü vahid də öz tərkiblərinin, cümlələrin mənalarının qarşılıqlı təsiri və qarşılıqlı bağlılığına işarə etməyə qabilidir³⁵. Z.Y.Turayeva cümləfövqü vahidləri mətnin vahidi kimi qəbul edir: “Cümləfövqü vahid nisbi məzmun və funksional bitkinlik, onun tərkiblərini sıx birləşdirən məntiqi, qrammatik və leksik əlaqələrlə səciyyələnən mətn kəsiyidir”³⁶. K.L.Referovskayanın qeyd etdiyi kimi, “mətnin kommunikativ üzvlənməsi 1) insan şüurunda əks olunan real dünyanın obyektiv və real əlaqələrini və hadisələrini və 2) gerçəkliyin real hadisə və əlaqələrinə subyektiv münasibəti

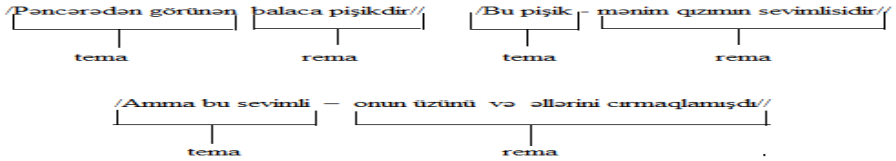
³⁴ More Stories for the Keart: Mother Teresa: To my neighbor. USA, – 1997, – p. 29

³⁵ Гальперин, И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / И.Р.Гальперин. – Москва: КомКнига, – 2007. – с.15

³⁶ Тураева, З.Я. Лингвистика текста / З.Я.Тураева. – Москва: Наука, – 1986. – с.116

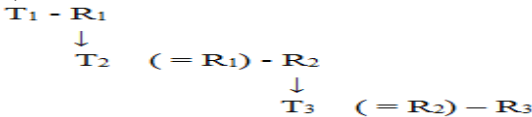
təcəssüm etdirir"³⁷. Beləliklə, kommunikativ üzvlənmə cümlədə onun tema və rema olmaqla binar bölünməsinə tələb edir. Məsələn, əvvəlki cümlənin reması sonrakı cümlənin reması ola bilər.

/Visible from window is littl cat// /This is my daughter`s lovly cat// /But this lovely teras her face and hands//

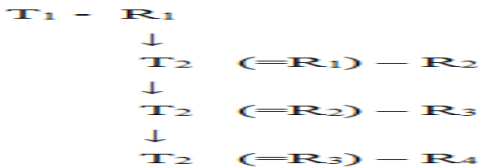

F.Daneşin fikrincə, *“məlum”u kontekstlə, situasiya, həmsöhbətlərin ümumi məlumatları ilə şərtlənmiş informasiya kimi başa düşmək lazımdır*"³⁸. Mətnin formalaşmasında birinci dərəcəli rol oynadığını qeyd edən müəllif, onun həm də *“informativ baxımdan əhəmiyyətli remanın da təzahürünə səbəb olur*"³⁹. F.Daneş cümləfövqü vahidlərin tərkibində tematik ardıcılığın təsnifinə də xüsusi diqqət yetirir:

1) cümlələr arasında sadə xətti tematik ardıcılıq:

2) konstant temalı tematik ardıcılıq:

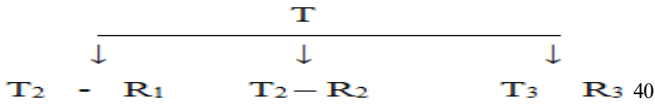

3) törəmə temalı tematik ardıcılıq:

³⁷ Реферовская, К.Л. Коммуникативная структура текста в лексико-грамматическом аспекте / К.Л.Реферовская. – Ленинград: Наука, – 1989. – с.15

³⁸ Danes, F. Functional sentence perspective and the organization of the text // Papers of functional sentence perspective, – Prague: – 1974, – p.106-128

³⁹ Yənə orada. – p.117

M.Y.Blox məndə tematik elementlərin struktur münasibətlərini belə təqdim edir: “*Diktem – mətnin ən kiçik topikal vahididir, diktem grup diktemlərlə formalaşan mətni topikal vahiddir. Diktem mətnin elementar vahididir. Diktem anlayışı cümləfövqü vahid və ya mürəkkəb sintaktik bütöv anlayışını inkişaf etdirir və dəyişir*”⁴¹. Cümləfövqü vahidin sərhədini təyin edən iki əsas əlaməti fərqləndirmək olar: 1) *sintaktik müstəqillik və bitkinlik (cümləfövqü vahid kontekstdən çıxarılarəkən qoruyub saxladığı əlamət; 2) sintaktik bütövün tərkibinə daxil olan cümlələr arasında əlaqənin birləşdirici xarakteri*⁴². **İkinci yarım fəsil**də cümləfövqü vahidlərin formal əlamətləri araşdırılır. Müxtəlif dillərdə cümləfövqü vahidlərin sərhədlərinin müəyyən edilməsinə sonrakı cəhdlər bu iki əlamətin dəqiqləşdirilməsi və qruplaşdırılması istiqamətində aparılmışdır. Bunlardan birincisini, adətən, cümlələri asılı (sinsemantik) və müstəqil (avtosemantik) əlamətlərə bölməklə dəqiqləşdiriməyə cəhdlər edilmişdir. Struktur-kompozisiya planında hər bir cümləfövqü vahid üç mərhələdən keçir: 1) başlanğıc mərhələ; 2) orta mərhələ; 3) son mərhələ. Başlanğıc mərhələ giriş rolunu oynayır. Orta mərhələ başlanğıc mərhələdə bünövrəsi qoyulan ümumi məzmunun açılmasına, cümləfövqü vahidin ən mühüm informasiyasının təqdim olunmasına keçid hazırlayır və onu izah edir. Son mərhələ, eyni zamanda, həm cümləfövqü vahidin hüdudlarının göstəricisi, həm də mövzunun, təqdim edilən informasiyanın nəticəsinə çevrilir. Məntiqi-sintaktik üsul cümləfövqü vahiddaxili əlaqələrin iki əlaqə növünü əhatə edir: zəncirvari əlaqə və paralel əlaqə. Cümləfövqü vahidlərdə bu üsulların hansının öz əksini tapması və ya hansının üstünlüyə malik olmasından asılı olaraq, statik, dinamik və qarışıq

⁴⁰ Danes, F. Functional sentence perspective and the organization of the text // Papers of functional sentence perspective, – Prague: – 1974, – p. 106-128

⁴¹ Блох, М.Я. Диктема в уровневой структуре языка // Вопросы языкознания, – 2000. №4, – с. 56-67

⁴² Фридман, Л.Г. Грамматические проблемы лингвистики текста // Л.Г.Фридман. – Ростов-на Дону: изд-во Ростовского Университета, – 1984. – с.21

mürəkkəb bütövlər bir-birindən fərqləndirilir. Cümləfövqü vahidlərin struktur xarakteristikası “distant-kontakt cümləfövqü vahidlər” qarşılaşmasında variativləşir. Cümləfövqü vahidlərin strukturuna dair yanaşmaları, əsasən, iki cür qruplaşdırmaq olar: 1) cümlələrin xətti ardıcılıqla yerləşməsi (cümləfövqü vahidlərin ayrılmaz əlaməti); 2) cümləfövqü vahid kontakt və distant qarşılıqlı əlaqəli cümlələrin qrupunu təmsil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, cümləfövqü vahiddəki komponentlərin həm sintaktik, həm də məntiqi-sintaktik əlaqə üsulları başlıca olaraq çox sıx və bir-birinin sanki içinə girmiş şəkildə təzahür edir. Sintaktik əlaqə zamanı mətn komponentlərinin konkret əlaqə üsulları işə nisbətən düşür. Məntiqi-sintaktik əlaqə zamanı başlıca olaraq komponentlərin yerləşdirilməsi məsələsi ön plana çıxır. Sintaktik əlaqə üsulları komponentlərin struktur-semantik əlaqəsini nəzərdə tutur. Başqa sözlə desək, bu qrupa komponentlər arasındakı semantik məna əlaqəsini təmin edən və komponentlər arasındakı cümləfövqü vahidin yaradılmasına aid struktur əlaqəsini təmin edən mətnyaradan amillər daxil edilir. İ.P.Qalperin cümləfövqü vahidlərin struktur-semantik əlamətlərini qeyd edərkən onu pragmatik təyinatlı cümlələrin məna əlaqələri əsasında birliyi kimi xarakterizə edir⁴³. N.A.Levkovskayanın qeydinə görə, “*cümləfövqü vahid bünövrəsində mətnin pragmatikliyinə qararlaşdığı obyektiv üzvlənmə vahididir*”⁴⁴. V.L.Rinberq mikrotemanı cümləfövqü vahidin əlaməti kimi cümlələrin struktur-məna bütövlüyünü və həmin bütövün funksional istiqamətliliyini nəzərdə tutur⁴⁵. Mətnin daxili strukturu bir-birini eksplisit (açıq) və ya impilist (gizli) təkrar edən cümlələrdən ibarətdir. Verilən formula mətn daxilindəki cümlələrin qrammatik, semantik, sintaktik və eləcə də fonetik əlaqələrini müəyyən edir. Doğrudan da, yaranan bir söyləmə həcmindən asılı olmayaraq müxtəlif dil əlaqələri vasitəsilə yarandıqdan sonra ümumi bir struktura malik olur və sonra xüsusi bir məna ifadə edir. Məna, leksik-sintaktik və prosodik bütövlüyə malik olan, bütün

---

⁴³ Гальперин, И.П. К проблеме зависимости предложения от контекста // Вопросы языкознания, – 1977. № 1, – с. 48-49

⁴⁴ Левковская, Н.А. В чем различие между сверх фразовым единством и абзацем // Филологические науки, – 1980. № 1, – с. 75-78

⁴⁵ Ринберг, В.Л. Конструкции связного текста в современном русском языке / В.Л.Ринберг. – Львов: Вища школа, – 1987. – с. 31-38

xüsusiyyətləri və parametrləri mətnin özü tərəfindən müəyyən edilən sintaqmı onun əsas vahidi kimi nəzərdən keçirmək olar. Məndə sintaqm əsas sintaktik, minimal intonasiya-məzmun, minimal semantik vahid kimi çıxış edir. **Üçüncü yarımfəsildə** ingilis dilində cümləfövqü vahidlərin struktur-semantik aspektləri adlanır. Keçən əsrin 80-ci illərindən başlayaraq mətn dilçiliyində mətnin struktur təhlili linqvistik baxımdan onun bir neçə cümlələrdən və ya mənə münasibətləri ilə birləşmiş başqa komponentləri arasındakı əlaqələri öyrənməklə kifayətlənirdi. Mətni tam dərk edib başa düşmək onun hüdudları kənarına çıxan cümləarası əlaqəni izləmək zəruridir. Mətn formal əlaqəliliklə yanaşı (koheziya), məntiqi əlaqəlilik (koherentlik) sayəsində qurulur. O da faktır ki, mətn məzmun baxımından bütövu təmsil edir və çoxməvzuluqla, daha dəqiqi, bir-biri ilə əlaqəli və vahid müəllif ideyasına tabe olan xüsusi mövzuların özünəməxsus təşkili ilə səciyyələnilir. Beləliklə, dildə, elcədə ingilis dilində cümləfövqü vahid mətnin semantik-sintaktik üzvlənməsinin minimal vahidi kimi təsnif edilir və bir mikrotəmanı (xüsusi təmanı) açan bu əsasda yetərincə məlum sərhədlərə malik formal-mənə vəhdəti yaradan cümlələr qrupunu təmsil edir. Dildə cümləfövqü vahid bir situasiya haqqında informasiya daşıyır və onu adlandırır. *Cümləfövqü vahid mənə planında “leksik vərsəlik”, ifadə olunan mövzunun məzmun genişliyi, onun tam açılmasına qədər (mürəkkəb sintaktik bütövün hər bir növbəti həlqəsi özündən əvvəlki həlqənin məzmununu genişləndirir və inkişaf etdirir)*⁴⁶. Məsələn, /Bu yerlərdə axşama yaxın hava soyuq və rütubətli olur. Kənddən gələn səslər, darvazaların cırıltısı qeyri-adi dərəcədə aydın eşidilir. Qaranlıq düşür. Bağdan yanan ocaqdan giləs ağacının budaqlarının ətirli tüstüsü ətrafa yayılır. Qaranlıqda, bağın dərinliyində nağıllardakı kimi mənzərə - komanın yanında zülmətlə əhatə olunmuş ocaqda alovun tünd qırmızı dilləri şölənənir, bir qədər aralıda isə kiminsə silueti hərəkət edir, onun nəhəng qara kölgəsi isə alma ağaclarının üzərində əks olunur//. Verilən nümunədə cümləfövqü vahidin “gecə bağının” təsviri ətrafında birləşmiş üç cümlədən ibarətdir.

---

⁴⁶ Валгина, Н.С. Современный русский язык: синтаксис/Н.С. Валгина – Москва: Высшая школа, – 2003. – с.36

Cümləfövqü vahidlərin semantik aspekti ilə sıx bağlı olan struktur-qrammatik səciyyəsinə də ayırmaq mümkündür. Cümləfövqü vahidlərin qrammatik səciyyəsinə, hər şeydən əvvəl, cümlələrin birləşməsində iştirak edən leksik-qrammatik və sintaktik-qrammatik vasitələr daxildir. Cümləfövqü vahidlərin leksik-qrammatik vasitələrinə aşağıdakıları aid etmək olar: tematik leksika (cümləfövqü vahidlər bir mikrotemaya həsr olunduğundan onda həmin temaya dair predmet və anlayışları işarələyən leksemlərin işlədilməsi qaçılmazdır), cümlə daxilində mənası tam açılmamış sözlər və söz birləşmələri, anaforlar, əvəzlilər və s.. Cümləfövqü vahidlərin struktur xarakteristikası “distant-kontakt cümləfövqü vahidlər” qarşılaşmasında variativləşir. Cümləfövqü vahidlərin strukturuna dair yanaşmaları, əsasən, iki cür qruplaşdırmaq olar: 1) cümlələrin xətti ardıcılıqla yerləşməsi (cümləfövqü vahidlərin ayrılmaz əlaməti); 2) cümləfövqü vahid kontakt və distant qarşılıqlı əlaqəli cümlələrin qrupunu təmsil edir. K.Abdullayevin fikrincə, *“mətnin bütövlükdə hiperteması məhz məna aspektlərinin qarşılıqlı şəkildə bir-birini tamamlamasının, tərkib komponentlərinin hər birinin mövzusunun digəri ilə sıx birləşməsinin nəticəsində yaranır. Mətnin tərkib komponentləri bu məna münasibətlərinə daxil ola bilirlər: sadalama münasibəti, qarşılaşdırma münasibəti, ardıcılıq münasibəti və eyni zamanlılıq münasibəti”*⁴⁷. F.Y.Veysəlli *“bitmiş parçalara, abzaslara, cümləüstü sintaktik bütövlərə və mikrotekstlərə” bölündüyünü göstərir və “mətn daxilində arasıkəsilməz axın” olduğunu vurğulayır*⁴⁸. Cümləfövqü vahiddəki komponentlərin həm sintaktik, həm də məntiqi-sintaktik əlaqə üsulları başlıca olaraq çox sıx və bir-birinin sanki içinə girmiş şəkildə təzahür edir. Sintaktik əlaqə üsulları komponentlərin struktur-semantik əlaqəsini nəzərdə tutur. Başqa sözlə desək, bu qrupa komponentlər arasındakı semantik məna əlaqəsini təmin edən və komponentlər arasındakı cümləfövqü vahidin yaradılmasına aid

---

⁴⁷Abdullayev, K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri/ K.M.Abdullayev – Bakı: Maarif, – 1999. – s.247

⁴⁸ Veysəlli, F.Y. Dilçiliyin əsasları. Studia Philologica VI / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – 2013. – 420 s.

struktur əlaqəsini təmin edən mətnyaradan amillər daxil edilə bilər. İ.P.Qalperin də *cümləfövqü vahidlərin struktur-semantik əlamətlərini qeyd edərkən onu pragmatik təyinatlı cümlələrin məna əlaqələri əsasında birliyi kimi xarakterizə edir*⁴⁹. O.İ.Moskalskayanın fikrincə, “*cümləfövqü vahidin koherentliyi yalnız məna hadisəsi deyil. O, eyni zamanda struktur, məna və kommunikativ bütövlükdə təzahür edir*”⁵⁰. Ə.Abdullayev mətnin anlama komponentlərini aşağıdakı kimi şərh etmişdir: 1) propozisiya strategiyası: Burada fonetik və qrafik zəncirlərin səthi strukturu kodlanması, fonem və hərflərin eyniləşdirilməsi, morfemlərin quraşdırılması baş verir; 2) lokal strategiya (əlaqəlilik). Burada dil vasitəsilə anlamanın cümlə çərçivəsi xaricinə çıxmayan psixolinqvistik modellərin koqnitiv işlənməsinin mətnin cümlələri arasındakı əhəmiyyətli əlaqələrin müəyyən edilməsidir; 3) makrostrategiyalar. Modelin mərkəzi komponenti makrostrategiyalar çoxluğundan ibarətdir; 4) sxematik strategiyalar. Mətnin bir çox növlərində ənənəvi cəhətdən şərtlənmiş sxematik struktur-makro propozisiyaları (mətnin qlobal məzmunu) təşkil edən ali formalardan biri əks edilir; 5) nəticə-strategiyası. Haqqında söhbət gedən modelin, əsasən, mətnin başa düşülməsinə yönəldilməsinə baxmayaraq, mətnin koqnitiv işlənməsinin tam modelinin tərkibinə nəticə-komponenti də daxil olunmalıdır⁵¹. Məsələn, /'After my 'mother's death/ I 'went 'home to 'live with my father// 'But I 'spent my 'days with Elsa/ and at 'Cosette's house Hampstead// 'Then I 'went for a 'week with 'Elsa to her 'realations in Essex //- Anamın ölümündən sonra mən atamla yaşamaq üçün evə gəldim. Amma mən günlərimi Elza və Kostesin Hampsteddəki evində keçirdim. Sonra mən bir həftəlik Elza ilə Eksesə onun əlaqələrinə görə getdik. (Barbara Vine: The house of stair.) Bu mətn parçasında məzmundan asılı olaraq intonasiya strukturu pozulmuşdur. İngilis dilində söz önləri vurğusuz olur,

⁴⁹ Гальперин, И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / Гальперин И.Р.– Москва: КомКнига, – 2007. – с.49

⁵⁰ Москальская, О.И. Грамматика текста (пособие по грамматике немецкого языка для ин-тов и фак. иностр. яз.) /– Москва: Высшая школа, – 1981. – с.16

⁵¹ Abdullayev, Ə. Mətn, məna və anlam (kommunikativ təhlil): / Filologiya elmləri doktoru ... dissertasiya / Ə.Abdullayev– Bakı, 2001. – s.137-139

ancaq cümlənin əvvəlində gəldikdə və xüsusi olaraq vurğulandıqda o, əsas mənanı üzə çıxarır. 1 'After my mother's death I went home to live with my father (Anam öldükdən 'sonra mən atamla yaşamaq üçün evə gəldim). 2/'But I spent my days with Elsa and at Cosette's house Hampstead /(Amma mən günümü Elza ilə Kostesin Hampstetede olan evində keçirirdim. 3 /'Then I went for a week with Elsa to her relations in Essex /('Sonra mən bir həftəlik Elza ilə onun Esseksdəki əlaqələri üçün getdim). Üç cümlədən ibarət olan bu mətn parçası qrammatik-semantik cəhətdən bir-birinə bağlıdır. Cümlə xüsusi vurğu ilə başlayarsa, xüsusi vurğudan sonra gələn sözlərin vurğusu zəifləyir. Xüsusi vurğu mənanı dəyişmir, sadəcə olaraq mənanı qüvvətləndirir və dərk etməni asanlaşdırır, yəni söhbətin mahiyyətini açır, aydınlaşdırılmalı elementi üzə çıxarır. Deməli, dinləyicinin eşitdiyi məlumatı qavramasında, anlamasında fonetik vasitələrin, intonasiyanın, eləcə də vurğunun rolu böyükdür. Çünki söz, cümlə və ya mətn şifahi nitq olmadan bir qəlpdir, ancaq bu vahidləri fonetik vasitələr canlandırır və anlamı asanlaşdırır və nitq fəaliyyətdə gəldiyi zaman dərk olunmağa başlayır. Deməli, mətn cümlədən və cümləfövrü vahidlərin kombinasiyasından ibarətdir. Bu kimi cümləfövrü vahidlər (birliklər) mətni formalaşmağa və semantik baxımdan cümlələri bir-birinə bağlamağa xidmət edir.

Dördüncü yarım fəsildə ingilis dilində cümləfövrü vahidlərin pragmatik aspektləri və fasilə barədə danışılır. Danışan insan fikrini qarşı tərəfə, yəni dinləyəne çatdırmaq üçün, ilk növbədə, danışmada mənanın açılması üçün dil qayda-qanunları gözlənilməlidir, qrammatik, leksik, üslubi, intonasiya, intonasiyanın əsasını təşkil edən vurğuya diqqət yetirməklə informasiya adresanta düz və dəqiq çatdırılmalı və qarşılıqlı anlaşma yaranmalıdır. Bu zaman dil qaydalarına riayət etməyin əsas məqsədi xəbəri vermək və onun qəbul edilməsidir və bunlarla yanaşı, dil qaydaları birbaşa mənanın açılmasına xidmət edir. Mətnin ikiplanlılığından – danışan (və ya yazanın) subyektin dinləyənin (oxucunun) cavabına, onun qavramasına hesablanmış fəaliyyətindən bəhs edə bilərik. Deməli, mətn, eyni zamanda, həm müəllifin fəaliyyətinin nəticəsi, həm də oxucu-interpretatorun fəaliyyəti üçün materialdır. Beləliklə, mətni kommunikasiyanın iştirakçıları arasında mürəkkəb qarşılıqlı münasibətləri aşağıdakı kimi təqdim etmək

olar:müəllif–mətn– oxucu/dinləyici (interpretator). V.P.Belyaninin qeydinə görə, *mətnə psixolinqivistik aspektdən yanaşma “ona ünsiyyətin ehtiyacları ilə şərtlənmiş kommunikasiya vahidi, nitq məhsulu kimi yanaşmaqdan ibarətdir”*⁵².

Dilçilikdə praqmatikanın maraqlandığı əsas məsələ ünsiyyət prosesinin gedişində birinci mərhələdə üzə çıxmayan, açılması daha çox şüuraltı amillərlə bağlı olan məsələlərdən ibarətdir. Ç.S.Pirsin qeyd edir ki, *“işarələrin köməyi olmadan düşünmək qabiliyyətinə malik deyilik ... işarələr həm onları yaradanlara, həm də onları qəbul edənlərə təsir edə bilir”*⁵³. Ç.U.Morris isə semiotikada sintaktika, semantika və praqmatika aspektlərini fərqləndirmiş və üçüncü aspekti, yəni praqmatikanı işarə və ondan istifadə edən interpretator arasında münasibətləri öyrənən elm sahəsi adlandırmışdır⁵⁴. R.O.Yakobson isə *“istənilən işarə interpretator tələb edir”*⁵⁵ fikrini irəli sürməklə praqmatikanın gələcək inkişafı istiqamətində uğurlu bir addım atmış oldu. Praqmatikanı üslubiyyətlə əlaqələndirən Y.S.Stepanov⁵⁶ yazırdı ki, *praqmatika sintaktika və semantikanın məşğul olmadığı məsələləri öyrənir. Bu məsələlər ənənəvi üslubiyyətdə və daha qədim ritorikadakı məsələlərdir: öz fikir və hisslərini daha yaxşı ifadə etmək üçün, müvafiq vəziyyəti daha dəqiq, daha gözəl ifadə etmək üçün, daha uğurlu yalanı üçün və nəhayət, dinləyən və ya yazanı inandırmaq, həyəcanlandırmaq, təsirləndirmək, güldürmək və yaxud onu yanılmaq məqsədilə mövcud repertuardan dil vasitələrinin seçilməsi və s.* F.Y.Veysəlli linqivistik praqmatikanın maraq dairəsinin genişliyini qeyd edərək yazır: *“İşarə ↔ insan, cəmiyyət, qrup və s.*

---

⁵² Белянин, В.П. Психолінгвістика: учебник / В.П.Белянин. – Москва: Флінта, – 2003. – 232 с.

⁵³ Пирс, Ч.С. Некоторые последствия четырех неспособностей// Начало прагматизма, – Санкт-Петербург: Алетейя, – 2000. Т. 1, – с. 10-50

⁵⁴ Моррис, Ч.У. Основания теории знаков // Семиотика: антология /. – Москва: Академический проспект; Екатеринбург: Деловая книга, – 2001. – с. 45-97.

⁵⁵ Яковсон, Р.О. Избранные работы /Р.Яковсон–Москва: Прогресс, – 1985. – 460 с.

⁵⁶ Степанов, Ю.С. В поисках прагматики (проблемы субъекта) // – Москва: Известия АН СССР. Сер. лит. и языка, – 1981. т. 40, №4, – с. 325-332

bir-biri ilə münasibəti pragmatikanın maraq dairəsinə daxil olan elementlərdir⁵⁷. Pragmatika lingvistik formalarla onlardan istifadə edənlər arasındakı münasibətləri öyrənməklə yanaşı, danışanların ifadə etdiyi mənalara da tədqiq edir. ... pragmatika kontekstual mənanı öyrənərək deyilən, (yazılan, oxunulan, eşidilən) sözlərdən ən çox məna çıxartmaq yollarını araşdırır”⁵⁸. A.Y.Məmmədovun fikrincə, “mətni göndərən ilə onu qəbul edən arasında mühüm bir qarşılıqlı anlaşma mexanizminə zərurət yaranır. Bu mexanizm mətni göndərənənin pragmatik maraq və niyyətinə uyğun olmaqla yanaşı, həmçinin mətni qəbul edənənin koqnitiv imkanlarını da ehtiva edir”.⁵⁹ Qeyd edək ki, pragmatika danışanla dinləyən arasındakı söhbətin mənasını, kimin nə dediyini, kimin necə dərk edib anladığını, söhbətin nədən getdiyini öyrənir. Məna problemi, bir tərəfdən, mənanın yadda saxlanması, digər tərəfdən isə ətraf aləmə münasibətin ifadəsi yolları ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə insanın dil sərəştəsi sözlərləri məna daşıyan vahidlər kimi başa düşməyə imkan yaradır. Semantik bilgi sistemi dil və konseptual təsəvvürləri bir-birinə bağlayır. Məsələn, televiziya verilişlərinin birində diktör xəbər verir: “*Parisdə qətlə baş vermişdir*”. Bu natamam xəbər hər kəsi şoka saldı və nə baş verdiyi heç kimə məlum olmadı. Bir neçə dəqiqədən sonra bu məlumat genişlənərək: “*Parisdə yeddi yerdə terror hadisəsi baş vermişdi. Hadisələr stadionun ətrafında, konsert zalında, kafedə törədilmişdir. Ən dəhşətli isə konsert salonunda yüz nəfərin ölümü ilə nəticələnən hadisədir. Terroristlərin Suriya vətəndaşları olduğu iddia edilir. Ölkədə fəvqəladə vəziyyət elan edildi*”(TV.Lider13 noyabr 2015). Bu xəbər verildikdən sonra, hər kəs nə baş verdiyini və söhbətin nədən getdiyini anladı. Göründüyü kimi, yarımçıq verilən məlumat, yəni bir cümlə ilə ifadə edilən xəbər anlaşılmazlıq yaradır. Sonra isə diktörün məlumatında cümlələr bir-birini izləyərək, semantik bağlılıq yaradır və xəbərin mənası bundan sonra dinləyici tərəfindən dərk edilir.

---

⁵⁷ Veysəlli, F.Y. Semiotika. Studia Philologica IV / F.Veysəlli – Bakı: Mütərcim, – 2010. – 336 s.

⁵⁸ Yenə orada – s. 258

⁵⁹ Məmmədov, A.Y., Məmmədov, M. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri /A.Məmmədov, M.Məmmədov – Bakı: Çəşoğlu, – 2010. – 96 s.

Praqmatika alt qatda bağlı qalan məsələləri açır və üst qatın aydınlaşmasına səbəb olur, praqmatika həm semantika, həm də sintaksis ilə bağlıdır. Fasilə cümlələr arasında verilən zaman durğunluğudur. Fasilə danışanın cümlədən cümləyə keçmək üçün verdiyi nitq kəsiyidir. *K.Payk fasiləni intonasiya bölgüsü kimi izah edir*⁶⁰, A.M.Antipova isə onu səsli nitq axınında edilən müvəqqəti dayanma, fasilə kimi izah edir. Onun, *fikrincə pauzaya dar məna baxımından yanaşmaq hadisənin mahiyyətinin dəqiq ifadə edilməyə və onu intonasiyanın digər komponentlərindən fərqləndirməyə imkan verir*⁶¹. F.Veysəlliyyə görə, *“söyləmdə fasilə çox ciddi semantik dəyər kəsb edir. Onun yerini dəyişməklə bütün sözlərin mənası dəyişər”*⁶². Deməli, fasilə cümləfövcü vahidin yaranmasında intonasiyanın əsas komponentlərindəndir.

Üçüncü fəsil **“Dildə cümləfövcü vahidlərin intonasiya xüsusiyyətlərinin auditorial-perseptiv təhlili”** adlanır. Bu fəsildə eksperiment üç bölmədə aparılmışdır. **Birinci yarımfəsildə** eksperiment üçün materialların(ingilis dilində) və auditorların seçilməsi prinsipləri göstərilir. Qeyd edək ki, səsli mətnin prosodik (intonasiya) xüsusiyyətlərinin müxtəlif dil daşıyıcıları tərəfindən qavranılması prosesinin öyrənilməsi müasir linqvistik tədqiqatın ən perspektivli sahələrindən biri hesab edilir. Eksperiment üçün dörd qrup seçilmişdir (40 nəfər və resipiyentlərin yaş səviyyəsi 19-58 yaş) və onlardan 30 nəfəri (yəni 75%-ni) qadın, 10 nəfəri (25%-ni) isə kişilərdən ibarətdir. Qeyd edək ki, eksperiment üçün mətnlər seçərkən resipiyentlərin ingilis dili bilmə səviyyələri nəzərə alınmışdır. Mətnlər “London Linqafon İnstitutunun” materialları əsasında təşkil edilmişdir. Mətn Britaniya ingiliscəsində (RP) səsləndirilmişdi və mətnlər ingilis dilinin daşıyıcıları tərəfindən (1 qadın və 1 kişi diktor) səsləndirilmişdir. Eksperimentin yerinə yetirilməsi üçün bütün qruplar üzrə anketlər tərtib

---

⁶⁰ Pike, K. Practical Phonetics of Rhythm Waves // K.Paik– New South Wales: Phonetica, – 1962. Vol. 8, – p. 9-30.

⁶¹ Антипова, А.М. Ритмическая система английской речи / А.М.Антипова. – Москва: Высшая школа, – 1984. – с.97

⁶² Veysəlli, F.Y Diskurs təhlilinə giriş / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Təhsil NPM, – 2010. – s.86

edilmişdir. Anketlərin hazırlanmasında “Microsoft Excel”, “Microsoft Office Word”, “Digital Media Player” proqramlarından istifadə edilmişdir. Eksperiment üçün dil materialının və resipiyentlərin seçilməsi isə ayrıca problemdir. Resipiyentlərin seçimi birbaşa tədqiqat işinin qarşısında duran vəzifələrlə bağlıdır. Eksperiment materialı üçün ingilis dilindən seçilmiş 10 mətn (adi məişətdə müxtəlif situasiyalarda qarşılaşdığımız hadisələri əks etdirən materiallardan ibarət mətnlər toplusu) seçilmişdir. (Eksperimentin gedişatı, mərhələləri və təşkili barədə dissertasiyada geniş verilmişdir). **İkinci yarımfəsildə** dildə perseptiv təhlilin metodikası izah edilir. Eksperimentin aparılmasında əsas məqsədi auditoriyada (Azərbaycan dili daşıyıcıları) bilinçvizm şəraitində ingilis dilini öyrənənlərin resipiyentlərin səsli mətnin intonasiya xüsusiyyətlərinin qavranılma səviyyəsini öyrənməkdən ibarətdir.

Əgər bu yaş dövründə dil qabiliyyətinin formalaşması bütünlüklə başa çatırsa, onun *“dil qabiliyyətinin məzmunu (yəni söz ehtiyatı, dəyər kateqoriyalarının hierarxiyası, pragmatik təyinatlar) və formal-kombinator imkanları əksər insanlarda bütün həyatı boyu nisbətən sabit qalır”*⁶³. Kommunikasiyanın müasir fəaliyyət konsepsiyasının təşəkkül tapması dilə fəaliyyət kimi yanaşan V. fon Humboldtun ideyalarına söykənir⁶⁴. Onun fikrincə, “səsi fikrin ifadəsinə çevirməyə can atan dil ruhun fasiləsiz fəaliyyətini təmsil edir. ...dilin mahiyyəti onun təkrarlanmasındadır. ... Təfəkkürün və dilin fəaliyyəti sarsılmaz vəhdət təşkil edir”⁶⁵. Dərketmə prosesi nitq və təfəkkür məsələsi ilə sıx bağlıdır və L.S.Vıqotskinin də qeyd etdiyi kimi bu problem “eksperimental psixologiyanın ən çətin, dolaşlıq və mürəkkəb məsələlərindən biridir”⁶⁶. Danışlıq fəaliyyəti getdikcə dilin təbiətinin

---

⁶³ Караулов, Ю.Н. Русский ассоциативный словарь, как новый лингвистический источник и инструмент анализа языковой способности // Ю.Н.Караулов, Г.А.Черкасова, Н.В.Уфимцева, Ю.А.Сорокин, Е.Ф.Тарасов. Русский ассоциативный словарь. От стимула к реакции. – Москва: Изд-во Астрель, – Т.1. – 2002. – с. 751-782

⁶⁴ Гумбольдт, В. фон. Избранные труды по языкознанию / В. фон Гумбольдт. – Москва: Прогресс, – 1984. – с. 70

⁶⁵ Yenə orada: – с. 70

⁶⁶ Выготский, Л.С. Мышление и речь / Л.Выготский. – Изд. 5-е. – Москва: Лабиринт, – 1999. – с. 5

aparıcı dinamik aspekti keyfiyyətində dərk edilməyə başladı. Rus dilçiliyində danışığın qavranılmasına ilk müraciət edən və ciddi töhfələr verən dilçilərdən biri akademik L.V.Şerbadır, desək, yəqin ki, yanılmazıq. O, özünün “Fonetikada obyektiv və subyektiv metod” məqaləsində qeyd edirdi ki, *“hətta həssas qulaq belə olanı deyil, özünün təfəkkür assosiasiyasına eşitməyə vərdiş etdiyini eşidəcəkdir”*⁶⁷. münasibətdə Müəllif bu ifadəsi ilə tədqiqatçıların eşitmə yolu ilə təhlil apararkən rastlaşdıqları mürəkkəbliyi nəzərə çatdırmaq istəyir. *L.V.Şerba dil materialının qavranılması prosesində sintaqmın rolunu xüsusi qeyd etmişdir “sintaqm nitq-fikri prosesində vahid məna bütövü ifadə edən fonetik tam”*⁶⁸. Danışanın söyləmə münasibəti ilə şərtlənən üzvlənmə dəyişkəndir və ayrı-ayrı danışanlarda eyni bir cümlə daxilində variativləşməyə uğrayır. L.R.Zinderə görə, *“İntonasiya və cümlənin mənası arasındakı sıx əlaqə onu ünsiyyətin vacib amillərindən birinə çevirir. ... cümlənin başa düşülməsi üçün onun tərkibindəki bütün sözlərin tanınması vacib deyildir. Kontekst eşidilməmiş sözü bərpa etməyə imkan verir, hətta “bərpa” baş verməsə də, cümlənin mənasının başa düşülməsi istisna edilmir ...bu zaman intonasiya vacib rol oynayır”*⁶⁹. Şübhəsiz ki, eyni bir cümlənin (söyləmin – L.Q.) sintaqmlara üzvlənməsi bu və ya digər situativ, danışanın söyləmə verdiyi ekspressiv çalarla şərtlənir. C.M.Babayevin qeyd etdiyi kimi, *“istənilən sintaktik məna yalnız sintaqm daxilində intonasion ifadə tapır. İntonasiya istənilən kommunikativ vahidə bütövlük verir və onun tam qavranılması üçün şərait yaradır”*⁷⁰. Müəllifin fikrincə, *“intonasiya danışığı yalnız təşkil və formalaşdırmur, o həm də söyləmin kommunikativ-praqmatik və emosional-ekspressiv mahiyyətini təyin edir”*⁷¹. Səsli nitqin qavranılması insanın akustik nitq signalından

---

⁶⁷ Щерба, Л.В. Языковая система и речевая деятельность / Л.Щерба. – Ленинград: Наука, – 1974. – с. 138

⁶⁸ Щерба, Л.В. Фонетика французского языка / Л.В.Щерба. – Москва: Высшая школа, – 1963. – с. 87

⁶⁹ Зиндер, Л.Р. Общая фонетика: Учеб. пособие / Л.Р.Зиндер. – 2-е изд. – Москва: Высш. школа, – 1979. – с. 268

⁷⁰ Бабаев, Дж.М. Интонации как прагматический компонент семантической структуры предложения // – Bakı: Filologiya məsələləri, –2015. № 2, – с. 253

⁷¹ Yenə orada. – с. 252

müəyyən rəmzi təsəvvürə keçmək üçün yerinə yetirdiyi əməliyyatların öyrənilməsidir. Qavrama iki aspektin öyrənilməsini tələb edir: *psixoaustik (əşitmə sisteminin istənilən səslərinin işlənilib hazırlanması və qiymətləndirilməsi) və perseptiv fonetikanı (insanın ünsiyyət prosesində istifadə etdiyi səs vahidlərinin qavranılma xüsusiyyətlərinin nəzərdən keçirilməsi)*⁷². V.B.Kaseviç nitqin qavranılmasının geniş və abstrakt tərifini təqdim edir: *“Nitqin qavranılması müxtəlif səviyyələrin kateqoriyaları və vahidlərinin (fərqləndirici əlamətlər, fonem, heca, morfem, söz, sintaqm, cümlə, semantik kateqoriyalar) terminlərində nitq siqnallarına dil strukturlarının aid edilməsidir”*⁷³. L.V.Zlatoustovanın fikrincə, danışanın motivasiya və niyyət həlqələri psixolinqvistikanın kompetensiyasına aiddir. Daha sonra müəllif qeyd edir ki, *danışığın psixofizioloji nöqtəyi-nəzərdən qavranılmasının araşdırılması nitqin qəbulu və qavranılmasının tam modelinin nəzərdən keçirilməsini tələb edir ki, bu da öz növbəsində üç modeldən ibarətdir: qavrayışın birinci modeli akustik siqnalların fonetik elementlərə çevrilməsini həyata keçirir, ikinci mərhələ fonetik elementlərdən sözlərin ümumi mənasına keçidi, üçüncü mərhələ isə ikinci mərhələdən alınmış məlumatları şərh edir və bu məlumatlara reaksiyanın tipi barədə qərar qəbul edir*⁷⁴. E.F.Tarasovun *“nitq kommunikanıtlar tərəfindən bir-birinin davranışını qarşılıqlı tənzimləmə kimi mürəkkəb prosesin yerinə yetirilməsi vasitəsi deyil və bu prosesdən kənarında o (nitq – L.Q.) adekvat təsvir oluna bilməz”*⁷⁵ fikri ilə tam uzlaşdığını söyləmək mümkündür. Müəllifin (adresantın – L.Q.) danışığ fəaliyyətini fikirin dil vasitələri ilə obyektivləşdirilməsi, yəni verballaşdırılması kimi müəyyən etmək olar. Resipiyyentin (adresatın – L.Q.) xarici reseptorlarla səsli mətnin

---

⁷² Болинджер, Д. Интонация как универсалия // Принципы типологического анализа языков различного строя / Сост. О.Г. Ревзина. – Москва: Наука, – 1972. – с. 94-95

⁷³ Касевич, В.Б. Восприятие речи: тезисы / В.Б.Касевич // Философия языка. Лингвистика. Лингводидактика, – Пермь: УрО РАН, – 2010. – с. 28

⁷⁴ Златоустова, Л.В. Общая и прикладная фонетика: Учебное пособие / Л.В.Златоустова, Р.К.Потапова, В.В.Потапов, В.Н.Трунин-Донской. – 2-ое изд. – Москва: Изд-во Московского Государственного Университета. – 1997. – с.119

⁷⁵ Тарасов, Е.Ф. Производство речи: большая программа // Язык, Сознание. Культура: Сборник статей, – Москва / Калуга: Эйдос, – 2005. – с. 33

işarələrinin qavranılması prosesi və mətnin məzmun-faktual informasiyasının ayrılması kimi müəyyənləşdirmək olar. Birinci mərhələni – müəllifin danışq fəaliyyətini (müvafiq olaraq ikinci mərhələni – resipiyentin danışq fəaliyyətini) dil vasitələri ilə mental əməliyyatların məcmusu kimi müəyyən edilən fikir-dil fəaliyyəti təşkil edir. A.A.Leontyevin fikrincə, *“nitqin yaranması və qavranılması mexanizmi danışanın (dinləyənin) konkret strategiyasından asılı olaraq fərqli ola bilər. Bu sonuncu da, öz növbəsində, onun qeyri-nitq şərtləri haqqında eksplisit və implisit təsəvvüründən, nitqin qavranılma aktının konkret vəzifəsindən, öz söyləminə münasibətindən asılıdır”*⁷⁶. Psixolinqvistik tədqiqatların nəticələrinə istinadən demək olar ki, kommunikativ fəaliyyət öz tərkibinə görə nitq-fikir mübadiləsinin və əməliyyatların sistemi, dinamika nöqtəyi-nəzərindən isə, birincisi, motivasiya fazasını və məsələnin şərtləri daxilində oriyentasiya və hərəkət planının seçimini; ikincisi, planın reallaşması amillərinin tapılması ideyasını; üçüncüsü, müvafiq korreksiyalar daxil olmaqla nəzərdə tutulmuş məqsədlə əldə edilmiş nəticələrin tutuşdurulması. Qeyd etmək istərdik ki, müasir psixolinqvistik araşdırmalarda üç qavrayış səviyyəsi: sensor (linqvistik müstəvidə səs səviyyəsi ilə əlaqəlidir), perseptiv (söz səviyyəsi ilə əlaqəlidir) və nəhayət, məna (cümlə və ya mətnlə əlaqəli) fərqləndirilir. İ.A.Zimnyayanın termini ilə desək, *bu səviyyələrdə tanınma (səslər üçün), aydınlıq (hecalar üçün) və mənanın qavranılması (sözlər üçün) tam uyğundur*⁷⁷. Bu məsələyə qismən fərqli yanaşma ilə M.Əsgərovun tədqiqatında rastlaşırıq. Onun fikrincə, *“məhiyyət etibarilə gerçəklik elementi kimi dərk olunan bütün dil struktur vahidləri və onlardan biri olan söz dərk etmə vahidi yox, dərk olunan vahiddir. Başqa sözlə desək, “söz” real obyektin dil güzgüsündəki əksi, şərti işarəsi olsa da, istənilən halda dərk etmə baxımından müstəqil intellekt obrazının köməyi ilə dərk olunan*

---

⁷⁶ Леонтьев, А.А. Основы теории речевой деятельности / А.А.Леонтьев. – Москва: Наука, – 1974. – с. 182

⁷⁷ Зимняя, И.А. Смысловое восприятие речевого сообщения // Смысловое восприятие речевого сообщения (в условиях массовой коммуникации)/ И.А.Зимняя– Москва: Наука, – 1976. – с. 12.

gerçəklik elementidir”⁷⁸. A.S.Şterninə görə, “*məna səviyyəsinin də qavranılması müxtəlif və iyerarxikdir, dərkətmə özü də tam və ya qismən ola bilər*”. Buna görə də səviyyələrarası situasiyalardan, habelə dərkətmənin səviyyəliyindən, yəni “*perseptiv-məna*”dan bəhs etmək lazımdır⁷⁹. Əksər tədqiqatçılar bu yanaşma ilə razıdır və hesab edirlər ki, nitqin qavranılması prosesində dinləyən sözlərin bütün səviyyələrini – aşağı səviyyədən yuxarı səviyyəyə qədər ciddi ardıcılıqla təhlil etməirlər. Məsələn, İ.A.Zimnyaya hesab edir ki, *düşüncə vasitəsi, o cümlədən mənanın qavranılması prosesində informasiyanın işlənilməsi üçün hazırlanma vasitəsi keyfiyyətində müxtəlif işarəlilik dərəcəsinə malik, hər bir şəxsə fərdi olan və müəyyən sistem təşkil edən işarə vasitələri xidmət edirlər*⁸⁰. L.V.Bondarkonun qənaətinə görə, “*danışqı fəaliyyətində fərqləndirici əlamətlərin ardıcıl və eyni zamanlı tanınması prosesində kəskin fərqləndirmə yoxdur*”⁸¹. Nitqin qavranılması üzrə müxtəlif göstəriciləri təhlil edən C.Flanagan sonda belə bir nəticəyə gəlir ki, *dərkətmə vahidi kimi heca, sözlər, frazalar, bəzən hətta cümlələr də ola bilər*⁸². Hesab edirik ki, mətnin, o cümlədən cümləfövqü vahidlərin adresant adekvat qavranılması “kommunikativ-mənalı hissələrin” düzgün yerləşdirilməsindən asılıdır, yəni fərd fikrin inkişafını izləmək və müəyyən məna elementi ifadə edən hər bir hissə və bütöv mətn arasındakı münasibəti təyin etmək imkanına malik olmalıdır. Müraciət edilən nəzəri mənbələrdən də məlum olduğu kimi, istənilən mətnin qavranılması resipiyyentin bir neçə mərhələni keçdiyi

---

⁷⁸ Əsgərov, M.B. Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası / M.B.Əsgərov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2011. – s. 103

⁷⁹ Штерн, А.С. Перцептивный аспект речевой деятельности: экспериментальное исследование / А.С.Штерн. – Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, – 1992. – с. 201

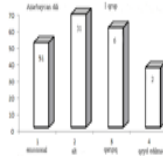
⁸⁰ Зимняя, И.А. К вопросу о восприятии речи: / Авто. диссертации ... кандидата педагогических наук (по психологии) / И.А.Зимняя – Москва, 1961. – с. 28

⁸¹ Бондарко, А.В. Центр-периферия, полевые структуры, прототипы и их окружение // Теоретические проблемы языкознания: сб. ст. к 140-летию каф. общего языкознания филол. фак. Санкт-Петерб. гос. ун-та / отв. ред. Л.А. Вербицкая. – Санкт-Петербург: Филол. фак. С.-Петерб. Г. У. – 2004, – с. 18

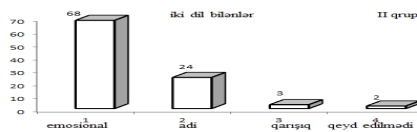
⁸² Фланаган, Ш.Дж. Анализ, синтез, восприятие речи /Ш.Дж. Фланаган. – Москва: Наука, – 1968. – с. 17

müxtəlif səviyyələrin – leksik (sözün tanınması), sintaktik (cümlənin tanınması) və məna səviyyələrinin struktur iyerarxiyasını təmsil edir. **Üçüncü yarımfasildə** ingilis dili materiallarının auditorial təhlili və nəticələr qeyd edilir. Aparılan auditorial eksperimentin nəticələri:

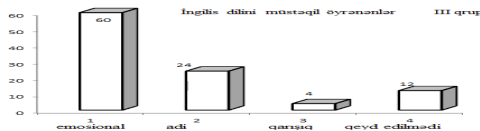
Birdilli resipiyentlər üzrə intonasiya xüsusiyyətlərinin nəticələri

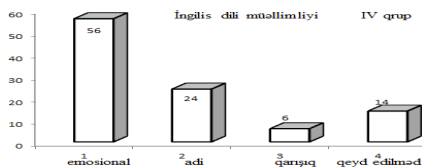
İkidilli resipiyentlər üzrə müxtəlif intonasiya xüsusiyyətlərinin nəticələri

İngilis dilini müstəqil öyrənən resipiyentlər üzrə müxtəlif intonasiya xüsusiyyətlərinin nəticələri

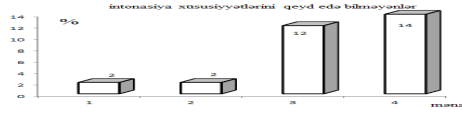

İngilis dili müəllimi resipiyentlər üzrə müxtəlif intonasiya xüsusiyyətlərinin nəticələri

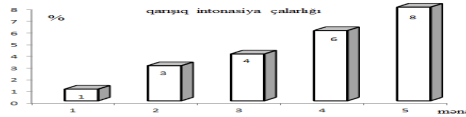
İntonasiya xüsusiyyətlərini qeyd edə bilməyən resipiyentlərin

nəticələri

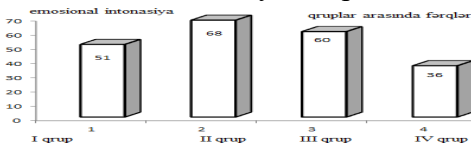

Diaqram 3.6.

Qarışıq intonasiya xüsusiyyətini qeyd edən resipiyentlər üzrə nəticələr

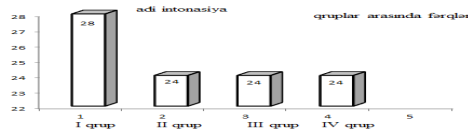
Qruplar üzrə emosional intonasiyanın qavranılmasının nəticələri

Auditorial-perseptiv təhlilin maraqlı nəticələri resipiyentlər arasında dialoji mətində adi intonasiyanın qruplar üzrə qavranılmasında da qeydə alınmışdır: bir dil bilən resipiyentlərdən 28 nəfər, qalan hər üç qrup üzrə 24 nəfər resipiyent eyni nəticələri qeyd etmişlər (bax: diaqram 3.8).

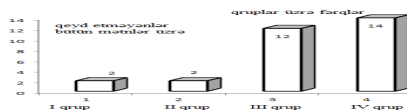
Diaqram 3.8.

Qruplar üzrə üzrə adi-sadə intonasiyanın qavranılmasının nəticələri

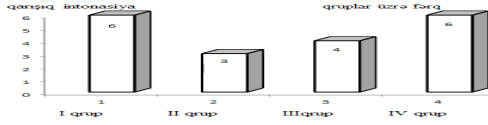
Diaqram 3.9.

Qruplar üzrə intonasiya fərqlərini qeyd etməyən resipiyentlərin nəticələri

Diaqram 3.10.

Qruplar üzrə qarışıq intonasiyanı qeyd edən resipiyentlərin nəticələri

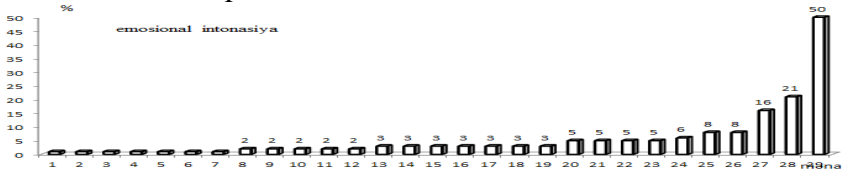
Cədvəl 3.5

Qarışıq intonasiya üzrə resipiyentlərin qavrama nəticələri

intonasiyanın növü	resipiyentlərin sayı
qarışıq intonasiya	1
sual-cavab	3
vurğusunun yerini müəyyən edə bilməyən	4
qeyri-müəyyən	6
qeyri-bitkinlik intonasiyası	6

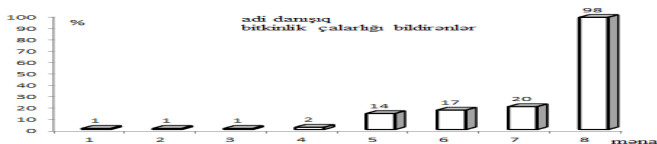
Diagram 3.11.

Ümumi qruplar üzrə üzrə emosional intonasiyanın qavranılmasının nəticələri

Resipiyentlər tərəfindən qeyd edilən emosional intonasiya çalarlıqları aşağıdakı kimidir: Emosional çalarlıq: 1. Çaşqınlıq-1; 2. Şərt -1; 3. Ehtiyac-1; 4. Xoşa gəlmə-1; 5. Kontrastiv vurğu -1; 6. Dostcasına -1; 7. Narahatlıq -1; 8. Nifrət -2; 9. Mübahisə -2; 10. Məzəmmət -2; 11. Xoşbəxt-sevinc -2; 12. Şübhə -2; 13. Empfatik intonasiya -3; 14. Xahiş-rica -3; 15. Razılıq -3; 16. Şikayət -3; 17. Müqayisə -3; 18. İzahat -3; 19. Yüksək emosional -3; 20. Narazılıq -4; 21. Heyranlıq -4; 22. Məmnunluq -4; 23. Marağ -4; 24. Təəcüb (həm mürəkkəb, həm də sadə cümlə) -6; 25. Həyəcanlı -8; 26. Məntiqi vurğu -8; 27. Təsvir -16; 28. Xüsusi vurğu -21; 29. Emosional (çalarlıq qeyd edilməyib) -50;

Adi-sadə intonasiya növünün qruplar üzrə resipiyentlərin nəticələri

Aparılan auditorial-perseptiv təhlilin nəticələrindən məlum olur ki, informasiya almaq/ ötürmək, məcbur etmək/xahiş etmək və s. xarakterli dialoji mətnlərdə kommunikantların niyyətini əsas aktuallaşma vasitəsi kimi resipiylər yüksək melodikli intonasiyanı göstərmişlər. Bu nisbəti rəqəmlərlə aşağıdakı kimi göstərmək olar: 32%, 22%, 26%. Bundan fərqli olaraq, həmsöhbəti inandırmaq/fikrindən daşıdırmaq istəyi, habelə dialoq-özünütdədimtə dialoqlarında kommunikantların intensiyasının ifadəsində üstünlük təşkil edən əsas prosodik vasitə kimi melodiklik çıxış edir. Rəqəmlərlə bunu müvafiq olaraq 32% və 35% kimi göstərmək olar. Məlumatın alınması /ötürülməsi, habelə özününməyis xarakterli dialoqlarda kommunikantların niyyətini ifadəsində ikinci yerdə temp, yəni dialoqların səslənmə sürəti gəlir. Məlumatın alınmasına/ötürülməsinə xidmət edən dialoqlarda bu göstərici 30 %, özünütdədimtə dialoqlarında isə bu göstərici nisbətən aşağı, yəni 28% təşkil edir. Həmsöhbəti inandırmaq / fikrindən daşıdırmaq və həmsöhbəti nəyisə icra etməyə məcbur etmək /xahiş etmək istəyinin səciyyəvi olduğu dialoqlarda, o cümlədən qarışıq xarakterli dialoqlarda intensivlik parametri üstünlük təşkil edir. Auditorlar üzrə bu birinci növ dialoqlarda 29 %, ikinci növ dialoqlarda bu göstərici 27% və sonuncu, yəni qarışıq xarakterli dialoqlarda isə bu göstərici 22 %-ə bərabərdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dialoqlarda auditorlar kommunikantların niyyətini reallaşdıran dörd əsas prosodik parametri – yüksək melodiklik, melodiklik, temp və intensivliyi (səsin ucılığı) qeyd edirlər ki, onlar da ayrı-ayrı dialoqlarda variativləşməyə məruz qalır. Auditorların nəticələrinə istinadən demək olar ki, fraza vurğusu, tembr və ritm hiss olunacaq dərəcədə deyil, bəzi dialoq tiplərində isə ümumiyyətlə iştirak etmirlər (hesablamalar dissertasiyada tam olaraq göstərilmişdir).

Dördüncü fəsil “Cümləfvəqü vahidlərin eksperimental-fonetik təhlili” adlanır. **Birinci yarımfəsildə** eksperimentin proqramı və aparılması prinsipləri qeyd edilir. D.Conz qeyd edir ki, *ingilis dilində*

səsləri başqa dillərin səsləri ilə müqayisə edib onların fərqli cəhətlərini tədqiq edən və göstərən xüsusi cihaz vasitəsiləri var. Bu tədqiqatla fonetika elminin xüsusi sahəsi “instrument” və “eksperimental” fonetika məşğul olur. Eksperimental fonetika xarici bir sözün danışığda sözün düzgün səslənməsini öyrənir⁸³. Eksperimental fonetika, ümumiyyətlə, canlı danışığda dinləyənlərin məlumatın qavramada və aydın anlamasında intonasiya və onun əsas komponenti melodiyayı xarakterizə edir⁸⁴. Maqnitofon lentinə və ya kompüterin yaddaşına yazılmış dil materialının akustik təhlilini aparmaq məqsədilə bu gün “PRAAT” proqramından istifadə olunur. Bu tədqiqat işində danışığ siqnallarının akustik təhlilində “PRAAT” kompüter proqramından istifadə edilmişdir. Bu proqram Amsterdam Universitetinin Paul Boersma və David Veenik tərəfindən xüsusi fonetik tədqiqatların aparılması üçün hazırlanmışdır. “PRAAT” kompüter proqramı dil materialının ossiloqrafik və spektroqrafik təhlillərin aparılması, akustik parametrlərin - əsas tonun tezliyinin, intensivliyinin, uzunluğun göstəricilərinin alınması və s. kimi geniş imkanlara malikdir. “PRAAT” kompüter proqramı bir neçə m/san-dən tutmuş 12 saata qədər səslənmə müddətinə malik nitq kəsiklərinin öyrənilməsinə imkan verir. Eksperimental-fonetik təhlil üçün nəzərdə tutulmuş material dil daşıyıcıları tərəfindən səsləndirilmişdir. Diktorlar dil materialları ilə əvvəlcədən tanış olsalar da, onlara eksperimentin məqsədi haqqında heç bir məlumat verilməmişdir. Mətni səsləndirən diktorların tələffüzü ədəbi tələffüz normalarına tam cavab verir. Diktorların bir kişi bir qadın seçilmişdi. Dil materialının transkripsiyasında Beynəlxalq Fonetik Əlifbadan (İPA) istifadə edilmişdir⁸⁵. Akustik göstəricilərin linqvistik şərhçi F.Y.Veysəlli tərəfindən işlənilib hazırlanmış metodika əsasında

---

⁸³ Jones, D. Phonetics of English / Volume 1, Edited by Beverley Collins and İnger M.Mees, This edition first published 2003, by Routledge, – p. 7

⁸⁴ Hart, J.T. A perceptual study of intonation: An Experimental-Phonetic Approach to speech melody / J.T.Hart, R.Collier, A.Cohen. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1990. – p. 57-68

⁸⁵ Handbook of the International Phonetic Association: A Guide to the use of the International Alphabet / – Cambridge: Cambridge University Press, – 1999. – p.204

aparılmışdır⁸⁶. **İkinci yarım fəsildə** eksperimental materialın (ingilis dilində) təhlili izah edilir. Eksperiment materialı tədqiqat işinin məqsədinə uyğun şəkildə seçilmişdir. Tədqiqat işində ənənəvi linqvistik təsvir metodundan, modelləşdirmə, tutuşdurma, şərh, habelə eksperiment materialının obyektiv akustik təhlil metodundan istifadə edilmişdir. Eksperimental-fonetik tədqiqatın əsas məqsədi aşağıdakılardan ibarətdir: 1) seçilmiş dil materialında (dialoji mətnlərdə) intonasiya və onun komponentlərinin linqvistik xüsusiyyətlərini müəyyən etmək; 2) dil materialının akustik parametrlərinin əsasında intonasiya modellərini təyin etmək və intonasiyanın fikrin ifadəsində funksiyalarını aşkar etmək. Dil materialının intonasiya xüsusiyyətlərinin araşdırılmasında aşağıdakı akustik parametrlər təhlil edilmişdir: a) əsas ton tezliyinin orta qiyməti - təhlil olunan seqmentlərdə əsas ton tezliyinin orta qiyməti; b) nüvə tonunun tezlikli intervalı seçilmiş zaman kəsimində əsas ton tezliyinin minimum və maksimum göstəriciləri arasındakı fərqə münasibətdə təyin edilir; c) əsas ton tezliyinin dəyişmə tezliyi 1 m/san-yə ərzində dövrlərin (hs-lərin) sayı ilə müəyyənləşdirilir; ç) orta heca uzunluğu hər bir diktör üçün mətnin təsadüfi seçilmiş kəsikləri əsasında seçilmişdir; d) intensivliyin nisbi dəyişməsi müəyyən zaman kəsiyində maksimum və minimum intensivlik göstəricilərinin münasibəti kimi müəyyənləşdirilir. Tədqiqat işinin qarşısında duran məqsədə nail olmaq üçün sual və cavabların minimal prosodem variantlarının təmsil etdikləri dialoqlar seçilmişdir. Hər bir eksperiment üçün aşağıdakılar əldə edilmişdir: - əsas ton tezliyinin mütləq qiymətləri, dialoji nitqdə söyləm-frazaların əsas ton tezliyinin səviyyəsi, təhlil olunan strukturlarda əsas ton tezliyinin minimum və maksimum göstəricilərinin lokallaşması, əsas ton tezliyinin diapazonu; - söyləm-frazaların ümumi uzunluğu; - intensivliyin hərəkətinin istiqaməti, maksimum və minimum intensivlik qiymətlərinin təyin edilməsi, təhlil olunan strukturlarda intensivliyin diapazonu. Əsas ton tezliyinin hərəkətinin istiqaməti kompüterin monitorunda əldə edilmiş şəkillər əsasında müəyyən edilmişdir. Söyləm-frazalarda maksimum və minimum əsas ton tezliklərinin müəyyənləşməsi intonoqram əyrilərində

---

⁸⁶ Veysəlli, F.Y. Fonetika və fonologiya məsələləri / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Maarif, – 1993. – s. 144

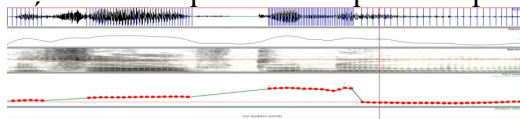
ən yüksək və ən aşağı qiymətlərin tapılması yolu ilə təyin edilmişdir. Dil materialının prosodik göstəricilərini öyrənərkən intonasiya və sintaktik vahidlərin qarşılıqlı əlaqəsi, habelə cümlənin məna mərkəzləri müəyyən edilmişdir. Bundan başqa, dil materialının sintaqmatik üzvlənməsi aparılmış və sintaqm əsas kommunikativ vahid kimi götürülmüşdür. Məlumdur ki, sintaqm təkcə akustik-fizioloji fakt yox, həm də təmiz linqvistik faktdır, çünki sintaqmlar arasında sərhəd ixtiyari deyildir, sintaqmlar onlar arasındakı əlaqənin sıxlığı ilə müəyyən edilir. Tədqiqatın eksperimental-fonetik hissəsinə 15 mətn daxil edilmişdir. Onların hamısında konkret mövzu ətrafında cərəyan edən hadisələr qələmə alınır. Eksperimentin materialı geniş olduğundan avtoreferatda biz yalnız bir mətnin təhlilini veririk (digər mətnlərin təhlili dissertasiyada əksini tapmışdır). Mətndə söhbət bank və poçtdan gedir. Tədqiqatımıza uyğun olaraq bu mətndəki birinci, ortancıl və sonuncu söyləmləri akustik parametrlər üzrə tədqiq etməklə ingilis dilində cümləfövqü vahidlərin prosodik və intonasiya cəhətdən təşkilini öyrənmək istəyirik. Bu məqsədlə yuxarıda qeyd etdiyimiz söyləmləri mətndən çıxardaraq 3 parametr üzrə - əsas tonun tezliyini (f), tonun gücünü (i) və tonun zamanını (t) təhlil etmişik. **Üçüncü yarımfasildə** eksperimentin nəticələrinin linqvistik şərhini qeyd olunur. Akustik təhlildən əldə olunan nəticələr müqayisə edilərək bütövlükdə mətnin fonetik kompozisiyası, yəni prosodik təşkili haqqında tam və dolğun informasiya verir. İngilis dilindəki /ðə ˈbæŋk /-(Bankda) mətnin ilk /ðis 'ɑ:ftə nu: n / məi 'waɪf ənd aɪ /ɑ: 'gəʊɪŋ tə ðə ˈbæŋk / ənd_ðen wi-ɑ: 'gəʊɪŋ tə ðə 'pəʊst ɹfɪs// (Bu gün nahardan sonra mən arvadımla banka, sonra isə poçt idarəsinə getmişik) söyləmində 4 sintaqm reallaşmışdır: 1-ci sintaqm: /ðis 'ɑ:ftə , nu: n / ; 2-ci sintaqm: / məi 'waɪf ənd aɪ / ; 3-cü sintaqm: /ɑ: 'gəʊɪŋ tə ðə ˈbæŋk / ; 4-cü sintaqm: /ənd_ðen wi-ɑ: 'gəʊɪŋ tə ðə 'pəʊst ɹfɪs// Təhlil olunan dialoqda sintaqmlararası fasilə 123m/san, 136m/san, 130m/san və 143 m/san-dir.¹³ Birinci sintaqmın ayrı-ayrı parametrləri üzrə akustik göstəriciləri aşağıdakı kimidir:

/ðis 'ɑ:ftə , nu: n /sintaqmının akustik göstəriciləri

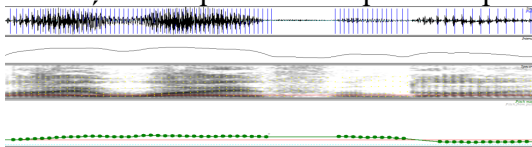
akustik parametrlər hecalar	əsas ton tezliyi	İntensivlik	zaman
--------------------------------	------------------	-------------	-------

V ₁ ¹⁴	145 hs	72 db	62 m/san
V ₂	218 hs	80 db	177 m/san
V ₃	381 hs	78 db	65 m/san
V ₄	115 hs	71 db	156 m/san

/ðis 'ɑ:ftə nu: n/ sintaqının osilloqramı və spektrogramı

/maɪ 'waɪf ənd aɪ/ sintaqının osilloqramı və spektrogramı

/maɪ 'waɪf ənd aɪ/

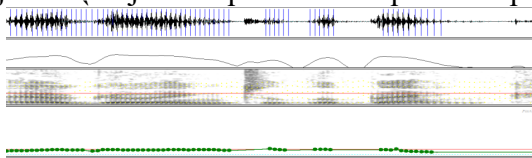
Cədvəl 4.2.

/maɪ 'waɪf ənd aɪ/ sintaqının akustik göstəriciləri

akustik parametrlər hecalar	əsas ton tezliyi	Intensivlik	Zaman
V ₁	166 hs	78 db	117 m/san
V ₂	184 hs	80 db	138 m/san
V ₃	158 hs	67 db	58 m/san
V ₄	116 hs	69 db	132 m/san

Şəkil 4.3.

/ɑ: 'gouɪŋ tə ðə bæŋk/ sintaqının osilloqramı və spektrogramı

/ɑ: 'gouɪŋ tə ðə bæŋk/.

Cədvəl 4.3.

/ɑ: 'gouɪŋ tə ðə bæŋk/ sintaqının akustik parametrlərə görə səciyyəsi

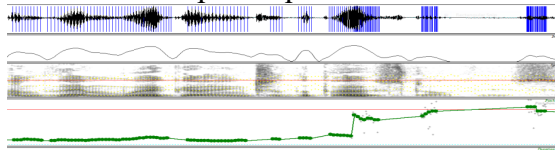
akustik parametrlər hecalar	əsas ton tezliyi	intensivlik	zaman
V ₁	125 hs	71 db	107 m/san

V ₂	134 hs	72 db	135 m/san
V ₃	130 hs	70 db	66 m/san
V ₄	112 hs	67 db	56 m/san
V ₅	121 hs	68 db	66 m/san
V ₆	106 hs	69 db	69 m/san

/ænd_ʤden wi-ə 'gouɪŋ tə ðə 'poust ɹfis// sintaqmının mərkəzini təşkil edən söz sonda /'poust ɹfis/ sözündə reallaşmışdır.

Şəkil 4.4.

/ænd_ʤden wi-ə 'gouɪŋ tə ðə 'poust ɹfis// sintaqmının osilloqramı və spektrogramı

/ænd_ʤden wi-ə 'gouɪŋ tə ðə 'poust ɹfis//

Cədvəl 4.4.

/ænd_ʤden wi-ə 'gouɪŋ tə ðə 'poust ɹfis//sintaqmının akustik parametrləri

akustik parametrlər hecalar	əsas ton tezliyi	Intensivlik	Zaman
V ₁	130 hs	68 db	60 m/san
V ₂	132 hs	68 db	71 m/san
V ₃	145 hs	78 db	116 m/san
V ₄	130 hs	75 db	125 m/san
V ₅	126 hs	70 db	65 m/san
V ₆	119 hs	63 db	53 m/san
V ₇	135 hs	71 db	60 m/san
V ₈	189 hs	81 db	145 m/san
V ₉	376 hs	60 db	82 m/san
V ₁₀	301 hs	59 db	61 m/san

Beləliklə, biz cümləfövqü vahidin yalnız birinci cümləsində 4 sintaqm üzrə akustik parametrlərə görə aldığımız nəticələri aşağıdakı cədvəldəki kimi ümumiləşdirə bilərik (bax: cədvəl 4.5).

Cədvəl 4.5.

Cümlənin sintaqlar üzrə akustik parametrlərinin göstəriciləri

akustik parametrlər hecalar		2							0
sintaqm	əsas tonun tezliyi (hs)	45	218	81	15				
	intensivlik (db)	2	80	8	1				

II	sintaqm	zaman (t)	2	177	5	56						
		əsas tonun tezliyi (hs)	166	184	58	16						
		intensivlik (db)	8	80	7	9						
		zaman (t)	4	179	8	32						
III	sintaqm	əsas tonun tezliyi (hs)	25	134	30	12	21	06				
		intensivlik (db)	1	72	0	7	8	9				
		zaman (t)	07	135	6	6	6	9				
IV	sintaqm	əsas tonun tezliyi (hs)	30	132	45	30	26	19	35	89	76	01
		intensivlik (db)	8	68	8	5	0	3	1	1	0	9
		zaman (t)	0	71	16	25	5	3	0	45	2	1

Təhlildən görünür ki, cümlədə səs tonunun hərəkəti təxminən orta registrdən başlayır, sonra vurğusuz hecalarda xeyli yüksəlir. II və III sintaqmlarda isə nisbətən yuxarı səviyyədə başlayır, cümlənin ortasında ton getdikcə aşağı düşür və təxminən, eyni vəziyyətdə III sintaqmda hərəkət edir. Yalnız IV sintaqmda əvvəlki sintaqmlara nisbətən ton, təxminən, iki dəfə yüksək səviyyəyə qalxır (bax: cədvəl 3.5). Bu vəziyyəti yalnız onunla izah etmək olar ki, danışan sonda gələn /'poust ɾfis/ sözünü yüksək ton tezliyi ilə tələffüz edir. Digər tərəfdən, intonasiyanın ton komponentinin bu cür hərəkəti onu söyləməyə əsas verir ki, bu cümlə sonrakı cümlələrin gəlməsini ehtiva edir. Dinamik parametərə görə, akustik göstəricilər onu deməyə əsas verir ki, cümlədə saitlər, təxminən, eyni xətt üzrə bir-birini izləyir və cümlənin sonuna yaxın, təxminən, 10 db zəifləmə müşahidə olunur. Hərçənd ki, tonun hərəkətinə görə biz bunun əksini müşahidə etmişik, yəni cümlənin sonu yüksək tonla tələffüz edilmişdir. Təhlil etdiyimiz cümlədə zaman parametrisinin temporal strukturu aşağıdakı kimidir: diftonqlar olan hecalar böyük zaman sərf etməklə tələffüz olunur. Ancaq bütövlükdə cümlənin temporal strukturu akustik göstəricilərin azalması ilə xarakterizə edilir, yəni maksimum zaman sərfi diftonqlarda ən yüksək olsa da, cümlənin sonuna yaxın saitlərdəki uzunluq göstəricisi, təxminən, 3-4 dəfə aşağıdır. Məndə gələn birinci cümlənin akustik parametrlərinə görə müəyyən nəticələr çıxartmaq hələ tezdir. Çünki mətnin koheziv baxımından quruluşu konkret intonasiya qəlibi ilə səciyyələnsə, o zaman birinci cümlənin intonasiya strukturunu bütöv mətnin başlanğıcı

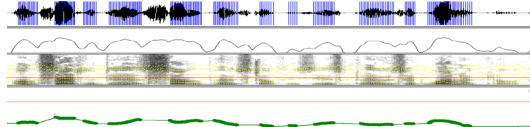
kimi götürmək olar. Mətdə orta mövqedə reallaşan /*ɒn* *ʃætə*,*deiz* /*səm* 'poost *ɒ*fisiz 'klouz *ət* *ʌ**n* *ə* klək// (Şənbə günləri poçt idarələri saat birə qədər açıq olurlar) söyləmi iki sintaqmlıdır. Proqrediyent sintaqmda /*ɒn* *ʃætə*,*deiz*/ akustik parametrlər aşağıdakı göstəricilərdə qeydə alınmışdır: əsas tonun tezliyi: $V_{1f} - 143$ hs, $V_{2f} - 202$ hs, $V_{3f} - 141$ hs, $V_{4f} - 184$ hs; intensivlik parametri: $V_{1i} - 77$, db $V_{2f} - 79$ db, $V_{3f} - 70$, $V_{4f} - 75$; zaman parametri: $V_{1t} - 100$ m/san, $V_{2t} - 109$ m/san, $V_{3t} - 67$ m/san, $V_{4t} - 165$ m/san. Terminal sintaqmda isə /*səm* 'poost *ɒ*fisiz 'klouzız *ət* *ʌ**n* *ə* klək (1.00)//

həmin parametrləri aşağıdakı kimidir:

əsas tonun tezliyi: $V_{1f} - 149$ hs, $V_{2f} - 161$ hs, $V_{3f} - 125$ hs, $V_{4f} - 116$ hs, $V_{5f} - 119$ hs, $V_{6f} - 145$ hs, $V_{7f} - 123$ hs, $V_{8f} - 118$ hs, $V_{9f} - 166$ hs, $V_{10f} - 125$ hs, $V_{11f} - 106$ hs; intensivlik parametri: $V_{1i} - 77$ db, $V_{2f} - 76$ db, $V_{3f} - 74$, $V_{4f} - 69$, $V_{5i} - 68$ db, $V_{6i} - 69$ db, $V_{7i} - 66$ db, $V_{8i} - 64$ db, $V_{9i} - 80$ db, $V_{10i} - 70$ db, $V_{1i} - 61$ db; zaman parametri: $V_{1t} - 90$ m/san, $V_{2t} - 129$ m/san, $V_{3t} - 83$ m/san, $V_{4t} - 53$ m/san, $V_{5t} - 55$ m/san, $V_{6t} - 165$ m/san, $V_{7t} - 63$ m/san, $V_{8t} - 58$ m/san, $V_{9t} - 80$ m/san, $V_{10t} - 82$ m/san, $V_{11t} - 101$ m/san (bax: şəkil 4.5; cədvəl 4.6).

Şəkil 4.5.

/*ɒn* *ʃætə*,*deiz* / *səm* 'poost *ɒ*fisiz 'klouz *ət* *ʌ**n* *ə* klək//sintaqmının osilloqramı və spektroqramı

/*ɒn* *ʃætə*,*deiz* / *səm* 'poost *ɒ*fisiz 'klouz *ət* *ʌ**n* *ə* klək//

Cədvəl 4.6.

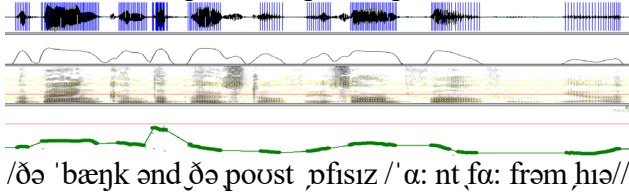
/*ɒn* *ʃætə*,*deiz*/*səm* 'poost *ɒ*fisiz 'klouz *ət* *ʌ**n* *ə* klək// sintaqmının akustik göstəriciləri

akustik parametrlər hecalar										0	1
I sintaqm	əsas tonun tezliyi (hs)	43	02	41	84						
	intensivlik (db)	7	9	0	5						
	zaman	00	09	7	65						

II sintaqm	(t)											
	əsas tonun tezliyi (hs)	49	61	25	16	19	45	23	18	66	25	06
	intensivlik (db)	7	6	4	9	8	9	6	4	0	0	1
	zaman (t)	0	29	3	3	5	65	3	8	0	2	01

Təhlil olunan mətnin sonuncu söyləmi - /ðə 'bæŋk ənd ðə poust ɾfisız /'ɑ: nt fɑ: frəm hıə// ikisintaqlıdır. Proqrediyent sintaqmda akustik parametrlər aşağıdakı rəqəmlərlə ifadə olunmuşdur:

/ðə 'bæŋk ənd ðə poust ɾfisız /'ɑ: nt fɑ: frəm hıə// sintaqmının osilloqramı və spektrogramı

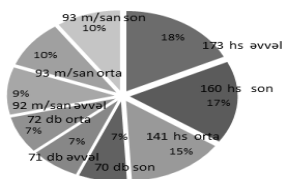
Cədvəl 4.7.

/ðə 'bæŋk ənd ðə poust ɾfisız /'ɑ: nt fɑ: frəm hıə// (Bank və poçt idarəsi buradan uzaqda deyil) sintaqmının akustik göstəriciləri

akustik parametrlər hecalar									
I sintaqm	əsas tonun tezliyi (hs)	72	43	10	76	94	67	32	30
	intensivlik (db)	1	4	2	0	7	1	8	7
	zaman (t)	4	10	0	3	38	3	8	7
II sintaqm	əsas tonun tezliyi (hs)	04	98	27	23				
	intensivlik (db)	2	3	6	0				
	zaman (t)	02	06	1	56				

Diaqram 1.

Mətnin sintaqmlar üzrə orta akustik göstəriciləri (%)

A.P.İvanova intonasiyanın çoxsaylı mənalının xüsusi funksiya kimi nəzərdən keçirildiyini qeyd etməklə bərabər, bu cür yanaşmanın yanlış olduğunu göstərir: “bu cür mənalının sayını hesablamaq və onların mahiyyətini yetərinə geniş qəbul ediləcək dərəcədə formalaşdırmaq olduqca çətindir”⁸⁷. İntonasiyanın funksiyalarının iki aspektdən – danışq aktının üzvlənməsi və məna baxımından təşkili və subyektiv münasibətin ifadəsi ilə əlaqədə öyrənilməsi L.V.Şerba (1963), L.R.Zinder (1979), L.V.Bondarko (1981; 1987), T.M.Nikolayeva (1977), N.D.Svetozarova (1982), Y.A.Brızqunova (1963; 1978), İ.Q.Torsuyeva (1984); F.Y.Veysəlli (2014), M.V.Qordina (1997) kimi tədqiqatçıların yaradıcılığı üçün xarakterikdir. Emosiyanın intonasiya vasitəsilə ifadəsinin öyrənilməsi L.V.Şerbanın da yaradıcılığında öz əksini tapır: “*Biz danışqda müxtəlif affektləri ən incə çalarlarda: nifrət, qəzəb, laqeydlik, istehza, nəvaziş, zəriflik, inamsızlıq, həyəcan və s. ifadə edə bilərik*”⁸⁸. Deməli, intonasiyanın emosional funksiyası danışqın emosional vəziyyəti, onun hər hansı bir obyektə qiymət vermək münasibəti haqqında məlumat verməkdən ibarətdir. İntonasiyanın funksiyalarının ümumiləşdirilmiş şərhini verən L.R.Zinder onun iki əsas funksiyasından – kommunikativ “intonasiya sözləmin bitib və ya bitməməsi, onun (sözləmin – L.Q.) sual, cavab və s.-dən ibarət olması haqqında məlumat verir” və emosional “intonasiyada danışqın emosional vəziyyətini əks etdirən müəyyən emosiya özünə yer alır” funksiyalarından bəhs edir⁸⁹. Tədqiqat işində tematik faktor (müxtəlif mövzulu mətnlər seçilmişdir) əsasında seçilmiş spontan dialoji

⁸⁷ Иванова, А.П. Интонация / А.П.Иванова.– Киев: Вища школа, – 1978. – с. 6-7

⁸⁸ Щерба, Л.В. Фонетика французского языка / Л.В.Щерба. – Москва: Высшая школа, – 1963. – с. 133

⁸⁹ Зиндер, Л.Р. Общая фонетика: Учеб. пособие / Л.Р.Зиндер. – 2-е изд. – Москва: Высш. школа, – 1979. – с. 268-269

materiallardan istifadə edilməsini onunla izah etmək olar ki, istənilən insanın kommunikasiya fəaliyyətinin əhəmiyyətli hissəsini formaca hazırlıqsız, danışq anında yaranan şifahi danışq təşkil edir. Spontan dialoqların eksperiment materialının korpusuna daxil edilməsinin digər şərti ondan ibarətdir ki, şifahi danışq aktında intonasiya komponenti informasiyanın mühüm hissəsinə çevrilir və postsintaktik amil kimi deyil, həm də mətn- (diskurs) və mənaformalaşdırıcı vasitə kimi çıxış edir. İntonasiyanın funksional yükü tam mənada söyləmlərin spontan törəməsində özünü büruzə verir. İntonasiyanın funksional aspektdən təsvirinə həsr edilmiş araşdırmaların icmalını aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək mümkündür: a) danışq axınının onun seqmentlərinin müxtəlif fonetik vahidlərə inteqrasiyası vasitəsilə üzvlənməsi və onların sərhədləri barədə məlumatın verilməsi; b) fonetik vahidlərdə əsas elementlərin fərqləndirilməsi; c) daha yuxarı səviyyənin vahidlərində onların iyerarxiyasının təyin edilməsi. Akustik parametrlərin təhlilinin gedişində intonasion informasiya üçün relevant sahələrin - söyləmin başlanğıcının tezliklik səviyyəsi, söyləmin sonunda tezliklik səviyyəsi və, nəhayət, söyləm vurğusu daşıyan hecanın qiymətləri müəyyən edilmişdir. Əsas ton tezliyinin ən mühüm universal parametri sintaqmlarda tonun hərəkətidir. Akustik parametrlərin nəticələrindən məlum olur ki, söyləmlər (sintaqmlar – L.Q.) onların kommunikativ tipindən, təyinatından, sintaqmların sayından və onların söyləmlərin daxilindəki yerindən – *pre*, *post* və *orta* mövqelərdə olmasından, danışanın subyektiv münasibətindən asılı olaraq fərqli intonasiya konturları nümayiş etdirir.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində ingilis dilində cümləfövqü vahidlərin intonasiyasının psixolinqvistik aspektləri ilə bağlı aparılmış tədqiqat zamanı aşağıdakı nəticələrə gəlinmişdir:

1. Ümumiyyətlə, müasir dilçilikdə və ingilis dilində intonasiyanın öyrənilməsinə həsr olunmuş mənbələrlə tanışlıq intonasiyanın linqvistik statusunu müəyyənləşdirir; 1) intonasiya işarə və ya işarənin yalnız ifadə tərəfidir; 2) intonasiya, eyni zamanda, dilə və danışığa aiddir kimi məsələlərin mühüm bir proses olduğunu şərtləndirir. Tədqiqat işində intonasiya seqmentüstü hadisə olmaqla, fikrin dinləyiciyə çatdırılmaşında mühüm rol oynayan fonoloji vasitə kimi şərh edilir;

2. Nəzəri mənbələrin araşdırılması dilçilikdə intonasiyaya iki cür

yanaşmanın olduğunu göstərir. İngilis dilçiliyində intonasiya tonla eyniləşdirilir, mətnin intonasiya baxımından təşkili, ondakı çoxmənalılıq tonun hərəkətindən asılı kimi götürülür və tonun hərəkəti interaktiv mətndə xüsusi əlaqə vasitəsi kimi şərh edilir.

3. İntonasiyanın funksional təyinatına həsr edilmiş mənbələrin təhlili göstərir ki, intonasiya: a) dil vahidlərinin reallaşma vasitəsi, adresantın (subyektin) kommunikativ niyyətinin ifadəsinin “indikatoru”; b) emosional-qiyətləndirmə və subyektiv modallığın müxtəlif çalarlığının ötürülməsi, c) söyləmin məna və situativ aidiyyətini dəqiqləşdirən vasitə kimi çıxış edir. Beləliklə, intonasiya ingilis və Azərbaycan dillərində cümləfövqü vahidin praqmatikliyinə, onun funksional təyinatının, məqsədyönlüliyünün, sosial istiqamətliliyinin ifadəsinə xidmət edir;

4. Nəzəri mənbələrin təhlilindən məlum olur ki, rabitəli mətnin üzvlənmə vahidlərinin ayırd edilməsi müasir dilçiliyin ən çox diskussiya doğuran məsələlərindən biridir. Mətnin diskret vahidlərlə üzvlənməsi onun immanent xüsusiyyətidir. Buna görə də şifahi danışıqda mətnin minimal konstitutiv vahidlərinin mahiyyətinin müəyyənəşdirilməsində dilçilər arasında hələ də ortaq fikir yoxdur. Dilçilər üzvlənmənin mümkün vahidi keyfiyyətində ritmik qrupu, intonasiya qrupunu, sintaqmı, ayrıca söyləmi, cümləfövqü vahid, mürəkkəb sintaktik bütöv, abzas, predikativ-relyativ komplekslər təklif edirlər. Qeyd edək ki, sintaqmatik üzvlənmə nəticəsində yaranan vahidin seçimi, əsasən, tədqiqatın xarakteri və mətnin tipindən asılıdır. Tədqiqatçılar arasında mətnin fraqmentasiya probleminə olan yanaşmalar fərqli olsa da, mətnin konstituenti keyfiyyətində hansı vahidlər göstərsə də, onlar arasında ortaq məqam üzvlənmənin kommunikativ istiqamətliliyindən ibarətdir;

5. Eksperiment səsli mətnin qavranılmasında intonasiyanın başlıca rolunu təsdiq etmiş oldu. Mətnlərdə müəllifin niyyətinin identifikasiyasında resipiyentlər, əsasən, informantın (mətni səsləndirən subyektin) intonasiyasına istinad edirlər. Resipiyentlərin reaksiyası da informantın intonasiyası ilə müəyyənəşdirilir. Eksperimental-fonetik tədqiqat təsdiq etdi ki, sintaqmlara üzvlənmə ingilis dilində cümləfövqü vahidlərin ümumi praqmatik istiqamətinin ifadəsinin əsas üsuludur;

6. Eksperimentdən məlum olduğu kimi, mətnin ümumi praqmatik istiqamətliliyinin akustik göstəriciləri sintaqmda reallaşır. Başqa sözlə,

sintaqmın intonasiya vasitələri mətnin illokutiv təsirinin ifadəsində əsas vasitədir. İngilis dilində cümləfövqü vahidlərin sərhədləri ilə müqayisədə sintaqların sərhədində mətnin şərhində adekvat müəllif niyyətini təyin edən akustik xüsusiyyətlər cəmlənmişdir. Sintaqlararası sərhəddə fasilə relevant əlamət kimi çıxış edir;

7. Tədqiqat işində ingilis dilində cümləfövqü vahid iki və daha artıq cümlədən ibarət, rabitəli danışq kontekstində məna bütövlüyünə malik olan və bitkin kommunikasiyanın hissəsi kimi çıxış edən mürəkkəb struktur bütöv kimi qəbul edilir. İngilis dilində cümləfövqü vahidlər kommunikativ əhəmiyyəti tərkibindəki müstəqil cümlələrin sadəcə toplanmasının nəticəsi olmayan mürəkkəb struktur-semantik vahidir. Cümlə cümləfövqü vahidin tərkibində əriyir, onda heç bir deyktik element olmadığı hallarda öz müstəqilliyini itirir. İngilis dilində cümləfövqü vahidin formal əlamətlərinə qapalı sintaktik struktur, kontekstdə sintaktik cəhətdən müstəqillik, mürəkkəb sintaktik bütövün tərkibində cümlələr arasında fasiləli xarakteri, mürəkkəb sintaktik bütövün tərkibinin müxtəlifcinsliyi və s. daxildir;

8. Mətnin öyrənilməsinə psixolinqvistik və sistemli yanaşmanın tətbiqi nəticəsində onun resipiyentlər tərəfindən qavranılmasının müntəzəm kriteriyaları aşkar edilmişdir. Psixolinqvistik aspektdə resipiyent tərəfindən mətnin qavranılması bir neçə mərhələdən: leksik, sintaktik və semantik mərhələlərdən keçir. Leksik mərhələ sözün tanınması, sintaktik mərhələ cümlənin tanınması, semantik (məna) mərhələsi isə adresantın intensiyası və motivasiyasının müəyyənləşdirilməsi ilə xarakterizə edilir;

9. Danışığın psixofizioloji nöqtəyi-nəzərdən qavranılmasının öyrənilməsi nitqin qəbulu və qavranılma modelinin nəzərdən keçirilməsini şərtləndirir: qavrayışın birinci modeli akustik siqnalların fonetik elementlərə çevrilməsini həyata keçirir, ikinci mərhələ fonetik elementlərdən söyləmin ümumi mənasına keçidi, üçüncü mərhələ isə ikinci mərhələdən alınmış məlumatları şərh edir və bu məlumatlara reaksiyanın tipi barədə qərar qəbul edir;

10. Auditorial təhlilin nəticələrinə əsasən demək olar ki, ingilis dilində söyləmə daxilində əsas ton tezliyinin dəyişməsi resipiyentlərə həmin tonun qavranılmasına imkan verir. Resipiyentlər, əsasən, tonun enməsi və qalxması hallarında intonasiya haqqında məlumat alırlar.

Əsas ton tezliyinin modulyasiyası resipiyentlərə sözləmlərin intonasiya strukturunu, tonunu tanımağa imkan yaratmır. Buna digər akustik parametrlər – intensivlik, uzunluq, tembr və ingilis dilində cümləfövqü vahidlər arasındakı fasilə də təsirsiz ötürmüşür. Dinamik və uzunluq parametrlərinin dəyişməsi də sözləmin tanınması və qavranılmasında mühüm rol oynayır;

11. Tədqiqat işində akustik parametrlərin təhlili intonasion informasiya üçün relevant sahələri keyfiyyətində sözləmin başlanğıcının tezliklik səviyyəsi, ingilis dilində sözləmin sonunda tezliklik səviyyəsi və sözləm vurğusu daşıyan hecanın qiymətləri təyin edilmişdir. Akustik nəticələrə istinadən demək olar ki, ingilis dilində sözləmlər kommunikativ tipindən, təyinatından, sintaqmların sayından və onların sözləmlərin daxilindəki yerindən – pre, post və orta mövqələrdə olmasından, danışanın subyektiv münasibətindən asılı olaraq fərqli intonasiya konturlarına malikdir;

12. Perseptiv təhlilin nəticələri akustik göstəricilərdə də öz təsdiqini tapır. Eksperimentin nəticələri cümləfövqü vahidlərdə sintaqmların tonal diapazonunun 75-165 Hz tezliyində olduğunu əks etdirir. Eksperiment nəticəsində sintaqmların dinamiklik göstəricilərinin orta diapazonu 62-71 dB civarında müəyyənləşdirilmişdir. Təhlil olunan seqmentlərdə (sintaqmlarda) nüvə hecalarında tələffüz tempinin uzandığı qeydə alınmışdır. İngilis dilində cümləfövqü vahidlərdə sintaqmlar arasında qısa və orta fasilələr – 180-240 m/san müşahidə edilir. İngilis dilində cümləfövqü vahidlərdə sintaqmlararası emfatik-emosional fasilənin uzunluğu, neytral fasilə ilə müqayisədə nisbətən yüksək - 240-680 m/san diapazonunda qeydə alınmışdır;

13. Birdilli, ikidilli (ikinci dil ingilis dili), ingilis dilini müstəqil öyrənənlər və ingilis dili fakültəsinin (ingilis dili müəllimliyi II-IV kurs tələbələri) resipiyentləri arasında aparılan auditorial-perseptiv eksperiment aşağıdakı nəticələri üzə çıxarmışdır: resipiyentlərin dili bilmə səviyyəsindən asılı olaraq onlara təqdim olunan səsli mətnləri fərqli şəkildə qəbul və şərh edirlər. İngilis dilində mətnlər dinlənildi və intonasiyanın xüsusiyyətlərinin qavranılması qruplar üzrə aşağıdakı kimi nəticələndi: Birdilli resipiyentlər (I qrup) üzrə 51 % emosional, 31 % adi-sadə, 6% qarışıq, 2 % qeyd edilmədi; İkidilli resipiyentlər (II qrup) üzrə 68 % emosional, 24 % adi-sadə, 3% qarışıq, 2 % qeyd

edilmədi; İngilis dilini müstəqil öyrənən resipiyentlər (III qrup) üzrə 60 % emosional, 24 % adi-sadə, 4% qarışıq, 12 % qeyd edilmədi; İngilis dili müəllimliyi tələbələri üzrə (IV qrup) 56 % emosional, 24 % adi-sadə, 6% qarışıq, 14 % qeyd edilmədi. Resipiyentlərin ingilis dilində cümləfövqü vahidlərdə intonasiyanın xüsusiyyətlərinin emosional qavranılmasının nəticələri belədir: I qrupda 51 %, II qrupda 68 %, III qrupda 60, IV qrupda isə 36 %-dir. Mətnin resipiyentlər tərəfindən qavranılması üzrə aparılan auditorial təhlilin nəticələrinə istinadən demək olar ki, informantların 58 % emosional və neytral intonasiyanı, habelə sintaqmların intonasiya xarakteristikasını düzgün təyin edə bilmişlər. Qeyd edə bilməyən resipiyentlər tələffüzün sürətli olduğunu, qarışıq intonasiyanı qeyd edənlər isə dialoq olan sözləmləri bildirdilər.

Dissertasiyanın əsas məzmunu çap olunmuş aşağıdakı tezis və məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Nitq prosesində bilinqvizim və kommunikasiya məsələlərinin psixo-lingvistik təhlili // “Mədəniyyətlərarası dialoq: lingvistik, pedaqoji və ədəbi aspektlər”. Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – ADU, Bakı: – 25-27 noyabr, – 2010. – s. 363-364

2. Xarici dilin öyrənilməsində KİV rolu // “Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri”. V Respublika elmi-praktik konfransı, – Bakı: – 7-8 iyun, – 2012. – s. 253-255

3. Blinqvizim haqqında qeydlər // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2011. № 12, – s.60-65

4. İngilis və Azərbaycan dillərində diftonq məsələsinə dair // – Bakı: Azərbaycanda xarici dillər, – 2011. № 4, – s. 18-21

5. İntonasiyanın disdinktiv xüsusiyyətlərinə dair // “Tətbiqi dilçiliyin müasir problemləri”. Beynəlxalq elmi konfrans, – Bakı: – 27-29 noyabr, – 2012, – s. 51-53

6. TV və radio tələffüzündə yayınmalar // “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri”. Ümummillə lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 89-cu ildönümünə həsr olunmuş III Beynəlxalq elmi konfrans, – BSU, Bakı: – 2-5 May, – 2012,– s. 417-420

7. TV və radio dilində intonasiya // – Bakı: Azərbaycanda xarici dillər, – 2013. № 2, – s. 67-70

8. İngilis dilindən alınmalar və onların fonetik xüsusiyyətləri // – Bakı: Elm, – 2013. № 1, – s.106-113

9. İngilis dilindən alınmaların Azərbaycan dilinə transliterasiyası // – Bakı: Elm, – 2013. № 2, – s. 80-86
10. Bir daha intonasiya haqqında // – Bakı: Azərbaycanda xarici dillər, 2014. № 2, – s. 11-16
11. Интонация как средство реализации речевой интенции // Перспективы науки. Science Prospects, – 2014. № 8 [59], – с.73-75
12. Prosodik vasitələrin mətnyaratmada rolu // – Bakı: Humanitar elimlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2015. № 4, – s. 73-76
13. Praqmatika və intonasiya // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2015. № 9, – s. 395-362
14. Mətnin semantik-sintaktik vahidlərinə dair // – Bakı: Tədqiqlər, – 2015. № 2, – s. 112-118
15. Проблема соотношения интонации и прагматики // Филологични науки, – 2015. № 23, – s. 86-70
16. İngilis dilindən alınmaların Azərbaycan dilində fonetik əvəzlənməsi // – Bakı: Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2016. № 4, – s. 76-80
17. İntonasiya və qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri // – Bakı: Azərbaycanda xarici dillər, – 2016. № 2, – s. 78-83
18. İngilis dilində intonasiyanın mənimsənilməsində yardımçı vasitələr // – Bakı: Təfəkkür, – 2016. № 3 (12), – s. 87-93
19. Mətnin semantik xüsusiyyətləri və intonasiya // – Bakı: Dilçilik İnstitutunun əsərləri, – 2016. № 1, – s. 141-150
20. İntonasiya sözlü ünsiyyətin vasitəsi kimi // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2016. № 9, – s. 209-213
21. İntonasiya və məna // – Bakı: Dil və ədəbiyyat, – 2016. №3 (99), – s.127-130
22. İngilis dilində cümləfövqü vahidlərin formalaşmasında fasilənin rolu // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2016. № 5, – s. 51-56
23. Dil haqqında fəlsəfi fikirlər // – Bakı: Dil və ədəbiyyat, – 2017. № 2 (102), – s. 184-186
24. German dilçiliyində intonasiya problemi // – Bakı: Dilçilik İnstitutunun əsərləri, – 2017. № 1, – s. 203-212
25. İngilis dilində fikrin formalaşmasında tonun rolu // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2017. № 4, – s. 57-63
26. Cümləfövqü vahidləri formalaşdıran fonetik vasitələr //

“İnformasiyalaşdırılmış cəmiyyətdə xarici dillərin tədrisinin səmərəli yolları”. Beynəlxalq elmi-praktiki konfrans, – Bakı: – 21 aprel, – 2017. – s. 170-173

27. Проблема психологических основ обучения языку в научной литературе // – Одеса: Международному гуманитарному университету. Серия Филология, – 2017. Выпуск 29, том 1, – с. 103-107

28. Вопросы исследования психологии языка в научной литературе XX столетия // Вестник ДГУ. Серия 2, Гуманитарный науки, – 2017. № 4: <http://vestnik.dgu.ru/pol>.

29. İntonasiya praqmatikanın reallaşma vasitəsi kimi // “Müstəqillik illərində üslubların inkişafı və dilin lüğət tərkibinin zənginləşmə istiqamətləri”. Respublika konfransı, AMEA, – Bakı: – 25-26 dekabr, – 2018. – s.81-83

30. Cümləfövqü vahidlərin emosional-intonativ xüsusiyyətləri // Dilçilik İnstitutunun əsərləri, – 2018. № 2, – s.240-248

31. Intonation is as the main means of meaning in the spoken language // Milton Studies, Jurnal of the Literary Theory and Criticism\$ Literature, Poetry, Penn State University Press, USA, – 2018. Volume 63, N2, – p.92-101

32. Психолингвистический подход к интонации // “Advances in Science and Technology”. XXII Международная научно-практическая конференция – Москва: – 31 июля, – 2019. – с. 151-157

33. Alınmalar və transliterasiya // “Elm və Tədrisin Aktual Problemləri”. I Beynəlxalq Elmi Konfrans, – Bakı: Azərbaycan: – 15 oktyabr, – 2019. – s. 149-154

34. Mətdə cümləfövqü vahidlərin sərhədi barədə // “Elmlərarası inteqrasiya: Linqvodidaktika, linqvokulturoloji və psixolinqvistik aspektlər”. Beynəlxalq Konfrans, – Sumqayıt: Azərbaycan: – 19-20 dekabr, – 2019, – s. 289-290

35. Fonetik interferensiya // – Bakı: Dilçilik araşdırmaları, – 2019. №1, – s.144-152

36. Psixolinqvistika haqqında nəzəri fikirlər // – Bakı: Terminologiya məsələləri, – 2019. №2, – s.82-90

37. Experimental-Phonetic Analysis of Suprasentential Units in

the English Language: On the Materials of the English Language // International Journal of English Linguistics, – 2020. Vol. 10, No. 3, – pp. 229-240

38. Türkiye ve Azərbaycan'daki kitle iletişim araçlarının dilinde fonetik sapmalar. IX. Uluslararası Türk dili Kurultayı, –Ankara: Eylül 26-1Ekim 2021.

39. Ünsiyyətin paraqmatik xüsusiyyətləri. V. Uslararasi Türklerin Dünyasi Sosial Bilimler Sempozyumu,ISBN–Ankara: 5-8 ağustos 2021. s.43-45, –Bakü – Azərbaycan

40. Analysis of the intonation of diological text. AD ALTA. Journal of Interdisciplinary Research. (11) issue 2, special XXI– 2021.– p.85-89

Dissertasiyanın müdafiəsi 15 mart 2022-ci il tarixində saat 11⁰⁰ – da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının bazasında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasında qeydiyyat nömrəsi BED 1.06 olan Birdəfəlik dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 14 fevral 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 10.02.2022
Kağız formatı: 60x8416¹
Həcm: 72 641 işarə
Tiraj: 100